

Р О В О Ч А
БІБЛІОТЕКА
К Ч Н Я

УСТАНОВ СОЦВІХУ

П. МАНЕНКО

ЧЕРКЕСИ

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА
ЗАГАЛЬНОПРИСТУПНА БІБЛІОТЕКА
СХІДНІ НАРОДИ ТА КРАЇНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

П. МАНЕНКО

ЧЕРКЕСИ

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО - МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ
НАРКОМОСВІТИ УСРР ПО СЕКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИ-
ХОВАННЯ ДОЗВОЛИВ ДО ВЖИТКУ В КНИГОЗБІРНЯХ
УСТАНОВ СОЦВИХУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліг № 2191 - к. 27 V 1929.

Зам. № 171. Тираж 5000.

Б₀ 3¹ 4 арк.

Оселі черкесів на Північному Кавказі майже навкруги оточені українською колонізацією. Через те цей нарід можна вважати за найближчого сусіда українцям. А в українській літературі майже нічого нема про цей нарід, такий відмінний від європейців своїм побутом і вдачею. Це й спонукувало автора дати хоч коротенькі відомості про черкесів.

Пишучи про черкесів, звичайно, не можна обминути їхнього минулого. Та тут автора стрінули поважні труднощі. Черкеси, можна сказати, не мали своєї письменности аж до останніх часів. Через те у них і не могло зберегтися писаних документів з їхньої історії. Звістки ж чужоземців у минувшині про цей нарід не рясні. Та не завжди можна й довіряти їхній правдивості. Найкращим джерелом і до того незвичайно багатим для відтворення минувшини черкесів є їхні народні пісні. Правда, і цей дуже цікавий матеріал потребує ще глибшого вивчення, щоб виявити ті трансформації, яких він перейшов протягом довгих століть, що привносили зміни і нашарування в нього. Але про вдачу,

світогляд та певну культурно-побутову традицію можна мати уяву з них і без глибокої аналізи.

Годиться ще згадати про народні легенди в черкесів. Вони відзначаються своєю поетичною красою та багатством фантазії, що свідчить про багаті творчі здібності народу, де вони виникли і зформувалися.

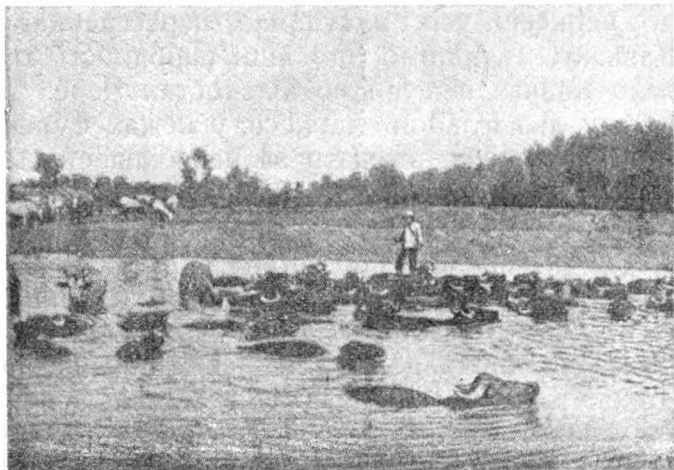
Ледве чи зміг би автор використати згаданий матеріал, коли б йому не став у допомозі гурток черкеських культурних робітників м. Краснодар. Особливо гаряче допомагав цій справі Ібрагім Навруз, що в ролі завідувача черкеським історико-етнографічним музеєм мав для цього більше змоги й засобів.

Автор вважатиме своє завдання за виконане, коли ця книжка хоч трохи розбудить інтерес серед українського суспільства до життя, культурно-творчих спромог і перспектив сусіднього з нами народу.

Нині черкесів виділено в автономну Адигейську область.

Довгою смугою тягнеться ця область понад правим берегом річки Лаби, а потім вздовж багнистого лівого берега Кубані. Черкеські аули розкидано по цій низині всуміш з українськими та білоруськими селами ¹⁾. Чимало також осіло тут великорусів, молдаван, татар, вірмен та інших національно-

стей. Всього черкесів в Адигейській області, згідно з останнім всесоюзним переписом, налічується близько 53-х тисяч. Окрім того, по річці Зеленчуку живе черкесів щось із 40 тисяч. В горах біля Туапсе є кілька черке-

Мал. 1. Краєвид Адигеї

ських аулів. У них черкеського населення понад п'ять тисяч. Ще є декілька аулів біля Армавіру та один аул біля Анапи. В цих розкиданих аулах налічується ще до п'яти тисяч черкесів. На сході Північного Кавказу є ще Кабардинська область. Там живе понад 120 тисяч кабардинців, що говорять тією ж черкеською мовою з незначними від-

мінами. Оце й усе, що тепер лишилося в межах РСФРР від народу, що сто літ тому налічував до двох мільйонів.

У межах же Туреччини на початку світової війни ²⁾ налічувалось 2.750.000 черкесів. Правда, турецька статистика залічувала тоді до черкесів усіх мусульман, переселенців з Кавказу. Та відомо, що інші народності кидали Кавказ невеликою кількістю. Через те цифру два мільйони черкесів у межах Туреччини не можна вважати за перебільшену.

Про життя турецьких черкесів згадаємо на своєму місці нижче. У цій статті говоритиметься найбільш про життя черкесів на заході Північного Кавказу, де центром є тепер Адигейська область.

Звідки пішла назва „черкес“ нині важко докопатись. Є кілька мітологічних пояснень цієї назви, але про ці пояснення ми тут говорити не будемо. В Дагестані черкесів зовуть „Сар-Кяс“. Дехто гадає, що звідси й пішло слово черкес ⁸⁾. Самі ж себе черкеси зовуть „адиге“.

Цікаво, що в найстаріших народніх піснях черкеси зовуть себе анталї ⁴⁾.

Перші відомості про Північний Кавказ та його народи ми маємо з тих часів, як тут осілися своїми колоніями греки. В грецьких джерелах згадуються народи „керкети“ і „торети“. Ці народи жили в горах Північного

Кавказу і в них вбачають предків теперішніх черкесів ⁶).

Та греки не тільки zostавили нам найдавніші відомості про ці краї та їх народи. Вони залишили нестертий донині слід і в культурі цих народів. Цьому в деякій мірі сприяло й те, що греки в громадсько-господарському житті колоній не відгороджували себе від тубільних народів ⁶). Вони мали з тубільцями близькі взаємини, ріднилися з ними, приймали їх до своєї громади. Відомо, що політичні вороги знаменитого Атенського оратора Демостена, закидали йому варварське походження, бо його дід був одружений із скитянкою родом з нинішнього Анапського півострова. В 1888 році, копаючи землю для фундаменту під будинок, знайдено в Анапі мармурову плиту. На цій плиті вирізьблено 225 імен, що здобули перемогу в грецьких грищах на зразок Олімпійських. Імення здебільшого грецькі, але подібуються й тубільні, що їх дослідники вважають за скитські ⁷). Знаючи, що варвари любили давати своїм дітям грецькі ймення, можна гадати, що домішка тубільців серед греків стародавньої Горгінпії була значна.

Майже до самого 1864 року серед черкесів були популярні різні грища з фізичними вправами, і дехто гадає, що це відбиток грецького культурного впливу. В черкеських

легендах теж знаходять сліди грецької мітології⁸⁾.

Степи Північного Кавказу займали перш скити. Згодом, коли скити підупали, ці степи заселяються черкесами аж до Волги й Дону. Можливо, що цьому сприяла поява *готів* на Кавказькому березі Чорного моря. Це була добре зорганізована орда і боротися з нею розрізненим черкеским племенам було трудно. А тимчасом степи були вільні.

Гуни, що незабаром з'явилися в степах, мало пошкодили черкесам, як запевняють нас в тому черкеські історики⁹⁾.

А тимчасом розвивалася економіка черкеських племен на ґрунті скотарства і хліборобства. До новітніх часів збереглася приказка „Нар ант Лежеко“¹⁰⁾, себто трудолюбивий ант. Господарські форми визначали й сталішу суспільну організацію та форми культури. Візантія часів цісаря Юстиніяна, що використала черкесів проти їхніх ворогів готів, мала намір закріпити за собою Кавказькі гори. Одним із засобів задля цього була християнська релігія, що відіграла в політичних методах Візантії велику роллю. Через те Юстиніян подбав про поширення християнства серед черкесів. Але християнство не залишило міцних слідів, в першу чергу через те, що воно не положило у черкесів початку письменности, як це ми бачимо

в колонізаційно - торговельній практиці Візантії щодо інших народів. Християнські книги на черкеську мову не перекладались. І хоч і були призначені єпископ та священники, та в пізніші неспокійні часи християнство, слабо зв'язане з економічно - організаційними центрами, само змішалось із первісною релігією родового побуту черкесів. Нині тільки руїни церков та інших великих будівель показують, що був час коли серед черкесів зароджувався напрямок розвитку культури за візантійськими зразками.

Перше зовнішнє лихо, яке впало на голову черкеського народу, це була навала аварської орди, що так далася в знаки й на Подніпров'ю. Про цю аварську біду ще й досі збереглося багато народніх пісень та переказів. Збереглося в цих піснях та переказах і ім'я героя цієї, очевидно, запеклої боротьби, князя Лаврістана, що в самому імені немов звучить відбиток якихось позакавказьких культурних джерел.

Аварська навала розпочала собою нову епоху в історії черкеського народу, що тяглася аж до новіших часів. З тих саме часів у степах Північного Кавказу не перестають товктися різні перехожі скотарсько - кочові войовничі орди, що не дають спокою черкесам, які перейшли до осілого хліборобського життя.

Черкеси поволі повертаються в гори. Проте, сусідність хижих орд і там не дає їм спокою. Не тільки майно черкеса було для кочовника поживою, а й сам він мав ціну на невідомим ринку, як робоча сила. Слава ж про красу черкеського жіноцтва здавна гриміла далеко поза межами Кавказу.

Але закубанські плавні, ліси та малоприступні гори не були придатні для розгортання великих армій, а особливо кочовничих. Через те в цих місцях не затримувалися завойовники, що провадили б планово справу підбиття цього краю. Зате постійними гостями тут є невеличкі хижацькі ватаги, що зненацька чинять напади на населення, набирають здобич і раптово зникають. Під впливом таких обставин, що тривали понад тисячу років і формується громадське життя, побут і вдача черкеса. Сусідство скотарського господарства і хижих звичаїв степу кладе своє тавро на ціле тутешнє життя.

Насамперед, черкеське плем'я не знало коли саме з'являться хижаки. Кожну хвилину він повинен був ждати їх з зброєю в руках. І дійсно, звичка до зброї в черкесів укорінилася так, що вони не кидають її й до цього часу. Проти вузькомаштабного щодо організації племінного устрою черкеських осель відповідали і масштаби ворожої загрози. Іноді мешканці одного аулу могли вправитися

з нападниками. А союз споріднених аулів був для цього сильною організацією. Техніка оборони до певної міри відповідала племінній організації, що впливала з натурального господарства.

Ми не будемо тут перечислювати всіх черкеських племен і вказувати, де вони жили. Тим більше, що за цей більш ніж тисячелітній період вони міняли місце свого осідку. Зазначимо тільки, що кожним плем'ям порядкував свій володар та старші цілком окремо, кожне мало свої звичаєві норми укладу громадського життя і жило окремим життям од сусідніх племен. Такий партикуляризм проте не ставав їм на перешкоді визнавати національну єдність усіх черкеських племен.

Розуміється, що на черкесів були не тільки одні партизанські наскоки. Писані історичні джерела і черкеські народні пісні та перекази розповідають і про справжні війни. Та тут згадаємо тільки про війну із Тмutorаканськими князями, про яку збереглися народні перекази в черкесів. У цих переказах розповідається про поєдинок черкеського багатиря Редеді із князем Мстиславом Тмutorаканським. Розповідається майже так само, як і в київському літопису. Не згадується тільки імени руського князя Мстислава. У переказі досить докладно розповідається про війни, що були з руськими

князями з Тмутаракані після цього поединку. Та перевірка правдивості цих переказів потребує окремої студії вченого фахівця.

Господарські умови, родово - племінний устрій та хижацьке оточення обумовлювали і в самих черкесів укорінення, як промислу, нападів на сусідні кочовничо - скотарські племена. Наскоки на кочовників за Кубанню, відбивання худоби, грабіжництво, набираання рабів у черкесів було таким же економічно-побутовим явищем, яким воно було пізніше у степового козацтва, що промишляло „лупленням татарських чабанів“, яким воно до останніх часів було у деяких скотарських народів середньої Азії, Курдистану тощо. Черкеси були незрівняні майстрі на такі грабіжницькі наскоки. Черкеська ватага вмiла несподівано напасти й так саме раптом безслідно зникнути. Цьому останньому, правда, сприяли й непролазні Кубанські плавні, ліси та гори. Козакам, що оселилися на Чорноморщині та на лінії довелося багато зазнати лиха від сусідства з черкесами, перш ніж натиск царської політики, а головне — деяка зміна економічних умов утворили мирнішу обстановку.

Такі грабіжницькі наскоки не тільки давали учасникам здобич, — худобу й невільників; вони ще й збільшували славу і владу племінних ватажків та організаторів цих наскоків —

здебільшого з найстатечніших і владних родин племені. Побут утворював і грабіжницько-лицарську ідеологію: всяку шкоду, заподіяну ворогові, прославлявано, кількість здобичі та вдалість нападів була мірилом героїзму. Видатних героїв оспівувано в народніх піснях.

Набравши здобичі джигіт-добичник за звичаєм був незвичайно щедрий. Ознакою особливої чесноти вважалося, коли такий ватажок не шкодуючи роздаровував усе здобуте¹¹). Мовляв, коли схочем, тоді здобудем. Звичайно, не завжди такі наскоки були щасливими. Не завжди можна було набрати й відповідну ватагу. Тоді черкес-звитяжець ішов на здобитництво сам. У таких випадках не було перед ким виказати своє звитяжство. Він просто крав коні чи яку іншу худобу. І таке злодійство не вважалося за ганебний вчинок, аби добре було зроблене.

Ці звичаї, етика і світогляд, характерні для раннього феодалізму, панували, звичайно, і над свідомістю соціяльних низів.

Мандрівні орди не завжди були близько біля Кубані. Іноді вони, керуючись своїми господарськими інтересами чи з яких інших причин відходили геть далеченько. В такі часи для черкеса-звитяжця доводилося шукати ворога, тобто — здобич ближче, десь серед сусідніх, черкеських же племен. Ізолюваність натурального господарства, до того,

дозволяла розглядати сусіднє плем'я, як цілком чуже. Відсутність органічного господарського зв'язку, взаємні напади та грабунки були в основі постійної ворожнечі між окремими черкеськими племенами, ведучи за собою і відомий звичай кривавої помсти.

Господарями і проводирями племен, звичайно, були найміцніші землевласники, широка ж трудова маса була у них і в економічній кабалі і в повнім громадському підкоренні, утримуючи звитяжця князя та його дружинників, прибічників і дрібніших майновласників, шляхту. Так визначилися у черкесів аристократія, шляхта й трудове закріпачене селянство. Крім селянства місцевого, зобов'язаного перед володарями економічним уярмленням і повинностями, кадри поневоленої трудової маси поповнювалися ще рабами-невільниками, що їх здобували звитяжці в наскоках. Рабів продавали до інших країн, також залишали і в себе, при чому в рабському стані лишались і їхні нащадки. Невільника хазяїн міг продати чи позбавити життя, і до цього не було нікому діла. Селянин також мав „право“ набувати невольників, як і всяке інше майно, але користатись з цього права міг тільки той, хто за господарським своїм станом вибивався у шляхту. Іноді князь після походу обдаровував своїх улюблених васалів або слуг невольниками.

Домашній побут черкеса був пристосований до постійної воєнної небезпеки, що утворювалась ворожнечою між племенами і ворожими стосунками з сусідами. Так, приміром, у черкеського племені шансугів, що жили в Кубанських плавнях, серед непролазних трясовин та високих комишів, житла, на всяк лихий випадок, будувались із кількома виходами. Та й нащо капітальна будівля, коли її повсякчас може знищити ворог. Саклі свої черкеси будували так, щоб їх при нагоді не шкода було покинути. При наступі сильного добре організованого ворога, населення лишало аули на знищення ворогові, а худобу, жінок та дітей відсиляли до захищених місць, озброєна ж сила одбивалася од ворога.

Нема чого розводитись про те, що й обстанова в таких житлах була вбога, незавидна. Захоплені аули ворог, звичайно, палив, але живився мало.

Суворе життя виховувало й сувору вдачу. Особливо здатність до війни і лицарські, військово - хизацькі чесноти та здібності плекалися у вищих станів, щоб забезпечити собі панування. У черкесів вищих станів витворився звичай віддавати своїх синів ще немовлятами на виховання спеціальной статечній людині, свідомій у звичаях. Той, кому віддавано на виховання дитину, звався

„аталик“. Батько й мати ввесь цей час, поки син їх виростав і набирався черкеської премудрости, старались не бачити його, а коли й бачили, то не признавались.

Аталик привчав хлопця зносити всі труднощі¹²⁾, як от голод, згагу, безсонницю.

Привчав орудувати зброєю, їздити верхи на коні. Навчав досить складного черкеського етикету. Брав із собою на народні зібрання, де його вихованець знайомився з устроєм громадським та із звичаєвими нормами, що правили в суспільнім житті за закони. Нарешті, коли вихованець підростав, аталик брав його з собою в незначні військові здобичницькі наскоки. Виховання закінчувалось участю молодшого джигіта в серйозній воєнній експедиції. Після цього аталик приводив свого вихованця до батька та матері, яких парубок не міг і впізнати. У князів урочисте свято з приводу цього тяглось іноді більш тижня. Аталик ставав близьким родичем вихованцеві, ніби другим його батькам. Цим входив він в життя цілої родини. Можна собі уявити, як якийсь шляхтич намагався стати аталиком можновладного князя! Опісля серед вищих верств витворився звичай віддавати й дівчат на виховання аталикам. Як у великій більшості народів, що господарство їхнє має натуральний характер, жінка у черкеськім громадськім житті не має актив-

ної ролі, і стан її в побуті досить пригноблений. У пісенній та іншій фолклорній народній творчості черкесів ми не знаходимо навіть відображень того культу „матері“, що є таким характерним для європейських і слов'янських фолклорів. У цій черкеській творчості багато говориться про красу жінок, про їх розум, вірність, дотепність, а про внутрішнєжиття їхнє, інтереси і почуття — майже нічого. Черкеський поет дивиться на жінку, так би мовити, згори, як на об'єкт розгляду, а не як на суб'єкт життя. Її душевні переживання поза його увагою. Краса жіноча,

Мал. 2. Мати й донька за шитвом

особливо з додатком інших жіночих чеснот, ціняться високо. Вродлива дівчина та ще з „доброго роду“ й добре вихована — це честолюбна мрія кожного гоноровитого джигіта. За неї він платить батькам не тільки добру ціну (калим), а й змагається з іншими джигітами, своїми конкурентами. Та все ж таки погляд у черкеса на жінку не як на дружину, а як на забавку, хоч і дорогу. Змагання ж за неї з іншими, що іноді діходять до кривавих сутичок мають той самий

грунт, що й змагання за право на худобу, на владу, на ролю в громаді. Коли черкес придбав собі жінку, то вона стає його власністю так само, як і всяке інше майно. Принаймні так справа стоїть юридично, згідно з народніми звичаями, що зветься адатами.

Проте, становище жінки у черкесів все ж таки значно легше, ніж у багатьох інших мусульманських народів. Дівчина до деякої міри вільна вибирати собі жениха, хоч і за згодою батьків. Навіть згоду батьків вона могла обійти, погодившись з женихом, щоб він її викрав. А коли викрадена дівчина прожила в жениха день і ніч, то вже вважалася за його жінку. Матеріальні інтереси батьків при цьому не порушувались, бо калим жених мусів виплачувати однаково. До того ж жінка могла покинути чоловіка. Для цього тільки потрібна була згода її батьків, що їм у таким разі чоловік повинен був подарувати калим.

За ознаку доброго тону вважалось, щоб черкес ховався із своїми почуваннями до жінки й до дітей. Навіть говорити з жінкою при свідках вважалось за непристойність. Проступки та конфлікти, що траплялися в аулі, розбирались за звичаєм цілою громадою під проводом старих людей, що знали добре народні звичаї, могли пригадати аналогічні випадки. Взагалі авторитет старих

людей, як посідачів громадської мудрости, стояв серед черкесів дуже високо. Його підтримували і вищі верстви, даючи приклад і власною поведінкою. Навіть князь, молодий віком, мусів за етикетом вставати при вході старого чоловіка. За проступки громада накладала грошеву кару на користь покривдженого. Виконавчих органів черкеси не мали і кривдник платив грошеву кару, підкорюючись натискові звичаю і боячись дискредитувати себе перед оточенням. Проте, у випадках особливо серйозних злочинств, як убивство рідних, проступки, що плямували

Мал. 3. За сніданком

жіночу честь тощо, громада не могла мати ні авторитетности, ні сили, щоб втручатися в таку справу. Тут ще у повній силі був чинний старий родовий звичай „канли“ — кривавої помсти. Особливо в проступках проти жіночої чести звичай обов'язково вимагав смерти зухвальця, і виконання карі покладалося на родичів покривдженої. Звичай кривавої помсти міцно тримався і був дуже поширений серед черкесів, навіть до недавніх часів. У помсту втягувано всю рідню, весь

аул і цілі племена. Душогубство для грабіжництва між своїм плем'ям дуже рідко траплялось у черкесів. Такий випадок був дивовижною подією й чутка про нього розносились далеко¹³). Душогубство ж з метою помсти було звичайним явищем.

Влада власника - февдала вгорі і аульна громада внизу суспільної драбини були формами громадського устрою. Справи аула вирішались зібранням громади всього аула. Право голосу мав кожен вільний черкес. Невільники ж на збори не допускались. При зборах аульної громади великий вплив мали старі люди, тобто, здебільшого, старшини родів. Їхній авторитет і тут стояв незвичайно високо. Коли ж справи стосувались кількох аулів, або цілого плем'я, то скликалися зібрання представників від кожного аула. Зібрання ці відбувалися під голим небом. Коли у плем'ї був князь, то й він був присутній. Сила князя на такому зібранні була велика. Здебільшого, голос його вирішував усю справу.

Звичайно, князь на таких зібраннях робив свої доповіді й пропозиції. Коли князя в плем'ї не було, то ролю проводиря відіграв найстаріший і найповажніший з хазяїв плем'я. Зібрання могло прийняти й відкинути запропоновану постанову. Якщо у плем'ї був князь, то стежити за виконанням постанови народніх зборів було його обов'язком¹⁴).

Так же вряджалися зібрання і кількох племен, коли цього вимагали якісь спільні інтереси. Але такі з'їзди представників кількох племен відбувались рідко. І майже ніколи не бувало з'їздів усіх племен.

Тепер ще зостається сказати про звичай гостинности в черкесів, звичай яким уславився цей нарід, і яким здебільшого відзначається культура натурального господарства.

Звичай приписував для гостя нічого не шкодувати. Для гостей у черкеса в дворі була особлива будівля „кунацька“. У цьому помешканні завжди було чисто і обстановка була якнайкраща. Коли до черкеса з'являвся гість, то сам хазяїн брав і прив'язував його коня, гостя вводив у куняцьку, запрохував сусід погомоніти з гостем, щоб він не скучав. Сам же хазяїн ішов у двір, розсідлував коня й давав йому їсти. Тимчасом хазяйська дочка вносила води помитись гостеві з дороги, а на кухні хазяйка готувала для гостя якнайкращі страви. Гість спокійно спав у куняцькій, не боячись ніяких ворогів, бо хазяїн тимчасом оберігав гостя, оберігав його коня. Бо коли б тільки що трапилось із гостем, то це впало б соромом на весь аул, на всю громаду. Через те хазяїн боронив гостя, не жаліючи свого життя. Коли гість був навіть злочинець, то й то хазяїн не видавав його. Щоб узяти злочинця з куняцької,

треба було зібрати аульну громаду і тільки тоді, коли громада робила відповідну постанову, хазяїн видавав свого гостя. Коли ж хазяїн був бідний, то сусіди повинні були постачити все потрібне, щоб задовольнити всі вимоги гостинності. Коли гість від'їжджав, то коні вже були нагодовані, напоєні,

Мал. 4. Шкіряне кустарне виробництво

осідлані. Сам хазяїн, а іноді з сусідами випровожав його за 'обору аула. Не привітати гостя, як того вимагав етикет, це означало позбутись пошани від усіх своїх громадян.

З легкої руки деяких російських не стільки етнографів, скільки публіцистів

царського імперіялізму, поширилась така уява, ніби черкеси були ледарі, не вміли й не хотіли хазяїнувати, а всю важку роботу перекладали на жінок. Але майже всі мандрівники, що їм доводилось бувати в черкеських землях, записували цілком протилежне. Так, наприклад, англійський мандрівець Спенсер, що побував у черкесів 1837 року, пише:

„Зразу ж, як тільки розляглися перед моїми очима черкеські долини, вигляд країни й її

населення вразив мене понад всякі сподіванки. Замість пустині, заселеної дикунами, я побачив старанно оброблені черкеські долини й горби. Майже ні одного клапця землі гулящого, некультивованого. Величезні отари овець, кіз, косяки коней, череди рогатої худоби, випасались на розкішних пасовисках¹⁵⁾.

А ось що пише один з дослідників Чорноморського узбережжя на Кавказі¹⁶⁾:

„Наприкінці тридцятих років, коли російська армія почала будувати фортеці на березі Чорного моря, все узбережжя й гірська смуга, що до нього прилягала, являли собою старанно оброблену оазу. Тут побіч неприступних скель і вікових лісів тулились прекрасні виноградники, зеленіли розкішні ниви. Деякі з цих нив були на штучних терасах і поливались водою з штучних споруджених каналів. На випадок зливи теж були штучні споруди, що захищали від повіні ці ниви“.

Той же дослідник записав слова одного гірського козака, що відповідав йому українською мовою. Подаю тут точний запис

Мал. 5. Виріб черкеського сиру

цих слів змінивши тільки правопис на сучасний :

„Скільки вже год отут живу, а все таки, правду кажучи, дивуюся, як вони вмiли на цій землі гарно хазяїнувати. Ми тут відколи живемо, а все таки гаразд приладнатись не можемо“.

Ще й тепер на Чорноморськiм побережжі, в горах, можна натрапити на руїни рiзних споруд. А особливо багато й тепер позоставалось у горах старих черкеських, iнодi висiчених у каменi, дорiжок. Кiлька разiв така дорiжка обвивається кругом гори, поки досягне її вершини. Тепер цi дорiжки не пiдтримуються, пообсипались, позаростали чагарями.

Ми маємо вiдомостi про закордонну торгoвлю черкесiв у другiй половинi XVIII вiку. Вiдомостi цi, правда, стосуються тiльки чорноморського узбережжя¹⁷⁾. Експортовано вiд черкесiв найбільш сировину, як, примiром, шерсть (сто тисяч центнерiв на рiк *), багато вивозили шкур диких звiрiв, меду, воску та iншої сировини. З кустарних виробiв найбільш вивозили бурок (двiстi тисяч штук на рiк) чекменiв (сто тисяч штук) та стрiл для лукiв (сто тисяч грoс). Iншi кустарнi вироби

*) На жаль, автор не мав змоги вiяснити, який саме центнер мали на оцi автори первiсних вiдомостей, бо до 1840 року в Нiмеччинi центнери були рiзної ваги.

вивожувано в далеко меншій кількості. Значну частину експорту склали також невільники.

Імпортовано найбільш мануфактуру та залізні вироби, як от коси з Німеччини, яких на рік ввозились до тридцяти п'яти тисяч штук; галянтерія, парфюмерія та багато інших фабрикатів.

Невисокий рівень матеріальної культури тримав на відповідному рівні і розумову культуру. Як сказано було вище, черкеси навіть своєї письменности не мали. Коли ж згодом, уже в ХІХ столітті, почала поставати у керівних шарів суспільства потреба в фіксуванні своїх думок, хоча б для листування, то послуговувались для цього арабською, або турецькою грамотою. Знавцями цих мов були тоді магометанські мулли. Це були єдині представники книжної науки. Та книжна освіта їх теж не була висока, бо стрижнем її були релігійні потреби.

На такому ступені розвитку застав черкесів наступ російського імперіялізму, що поволі насувався з півночі. Але тут треба згадати ще про один чинник, що ввійшов перед російським наступом і видогравав таку трагічну роль в дальшій історії черкесів. Чинник цей—*іслям*.

Знайомство з іслямом у черкесів, очевидно, давнє, хоч поширювався цей культ надто повільно. Деяки черкеські історики за

переломову дату в поширенні ісламу серед черкесів, вважають 1717 рік. Цього року турецький султан наказав кримським ханам, щоб вони рішуче взялися до поширення ісламу серед черкеських племен. Та це не дуже легко можна було зробити. Деякі племена рішуче відмовились занехаяти свої старі звичаї, що тісно зв'язувалися з побутом і господарським укладом. Під гаслами боротьби між старими звичаями і мусульманством постали усобиці поміж племенами нової віри й старих звичаїв. Ці усобиці проходили, розуміється, не без участі кримських ханів. Народні перекази зберегли багато цікавих подробиць з цієї боротьби. Про ці подробиці ми тут не будемо розводитись. Це зайняло б багато місця. Зазначимо лише той цікавий факт, що найскорше іслам поширився серед східніх племен. Західні ж племена, що завжди були в найближчій стичності з турками й татарами, довше опинались проти нової релігії. Можна гадати, що жорстокий і нахабний наступ царської Росії на Кавказ в значній мірі допоміг мусульманству закріпитись серед цих черкесів.

Тут звертає на себе увагу показове явище. Росія, що завжди в переведенні хижацьких планів на мусульманському сході афішувала себе, як „заступницю християн“ в цьому разі не використала відновлення християн-

ського культу в черкесів для своїх політичних планів, хоч уривки християнських традицій серед черкесів і тримались досить міцно (ще в тридцятих роках минулого століття, в самий розгар Кавказької війни, черкеські племена в горах Чорноморського побережжя тримались християнських звичаїв з домішкою старої прадідівської віри¹⁸) причина ясна: надто одверті були ворожі заміри й засоби Росії, що спричинювали вороже ставлення і до її віри. Ще в 1815 році черкеський діяч Магомет-Амін руйнував хрести на Чорноморським узбережжі. Черкеси відновили свої святині, і Магомет-Амініві довелося вдруге руйнувати ці хрести в 1853 році в околицях Геленджіка¹⁹). А Геленджік же був російською фортецею з 1831 року.

Не будши проте, сталими християнами, черкеси ніколи не були й добрими мусульманами, хоч і старанно виконували всі обрядові приписи корана. Але іслам був для них до певної міри політичним гаслом: в боротьбі проти Росії черкеси всі надії покладали на одновірну Туреччину, що до її ладу було легше пристосуватися. Мусульманське духовенство ширило серед народу думку, що Турецька держава наймогутніша й найсильніша у всьому світі й що турецький султан наказує всім володарям, як своїм урядовцям²⁰). Турки з свого боку, мало допомагаючи

черкесам, використовували їх по змозі в своїй боротьбі з Росією. Щодо Росії, то поширення ісламу серед черкасів давало їй старого і звиклого козиря в руки: під війну на Кавказі легше було підводити старий аргумент, що це війна з мусульманами, ворогами християнства, ворогами хліборобської культури, азіятами й т. ін.

Стосунки черкесів з росіянами почались давно. Та пожвавились вони з часів царя Петра, що, шукаючи виходу до морських шляхів, воював з Туреччиною за Озів (Азов).

Перші протоптали стежку на Північний Кавказ російські старовіри, що селилися спочатку на річці Кумі, а коли й там знайшло їх царське військо, втекли далі в Дагестан. Потім на початку XVIII віку, після відомого Булавінського бунту на Дону, атаман Некрасов перевів на Кубань близько 8.000 козаків „розкольників“. Там вони й осіли поруч з черкесами, а коли й туди сягало царське військо, тікали далі в гори до черкесів²¹). Всього Некрасовці на Кубані прожили мало не сто років, а потім перейшли до Туреччини. Ці втікачі від царської тиранії найменше могли популяризувати російські порядки серед черкесів. Можна собі уявити яку агітацію вони провадили.

Багато з'являлось у гори й інших людей, як, приміром, втікачів з війська тощо.

Це в більшості був відірваний від трудового життя од чайдушний елемент, що промишляв крадіжками, розбоєм, торгівлю не-вільниками.

За початкову дату офіційного втручання Росії до черкесів, можна вважати 1774 рік, коли згідно з Кучук-Кайнарджійською умовою, Кримські хани перейшли під зверхність Росії. Північний Кавказ, що числився за Кримськими ханами юридично входив до сфери впливу Росії. Уряд цариці Катерини поспішає використати в інтересах своєї держави цю країну й посилає генерала Суворова, що нищить тут рештки колись могутніх татарських орд. Приблизно тоді ж (1778 р.) переселяється на Кавказ і оселяється біля теперішнього Ставрополя Хоперський козацький полк, що на три чверті складається з українців. Настає черга черкесів, які й не підозрівали своєї приналежності до Росії. Нічого не знаючи, вони колупали землю в гірських долинах, пасли худобу в горах, а їхні джигіти робили наскоки на сусідів. Коли не стало кочовників, то об'єктом їхньої воєвничої уваги стали нові поселенці та регулярні російські частини. Незначні фортеці побудовані на Кубані, ані скільки не перешкоджали черкесам. Відтиснути черкесів у гори поклав собі за завдання генерал Текелі, той самий, що зруйнував Січ. У 1787 році відряджено

в гори значну військову експедицію. Черкеси, не призвичаєні до боротьби з регулярною, добре організованою армією, покидали свої аули і повтікали в гори. Армія Текелі задовольнилася тим, що спалила кілька сот порожніх аулів з усім майном, що там лишалося. Та ця експедиція, звичайно, не припинила черкеських наскоків, що тривали й далі, черкеські ватаги сягають на сотні верстов від Кубані аж за річку Єго.

А тимчасом, у відповідь на натиск Росії почала розвивати свою активність Турція. Тільки турки вже йшли не як руїники черкеських осель, а як їхні захисники. В 1781 році турки збудували в Анапі сильну фортецю. Будували її французькі інженери за найновішими даними тодішньої фортифікаційної техніки. Фортецю оберігала сильна турецька залога. Це була реальна сила, що до неї зверталися очі черкесів у боротьбі з Росією.

Генерал Текелі через рік після першої експедиції вирушив в другу експедицію лівим берегом Кубані до Анапи. Та черкеси, хоч і покидали аули, але вже не давали спокою його армії. Повстанчі наскоки черкесів знесилювали російське військо. А підсилені турецьким регулярним військом, черкеси дали навіть бій Текелієвській армії по дорозі. Позбувшись більш ніж половини своєї армії, Текелі відступив від Анапи стративши на цім

свою кар'єру. У 1791 році Анапську фортецю здобули війська генерала Гудовича, що понесли при тому величезні втрати. Але того ж року між Росією й Туреччиною було підписано мирну умову, що згідно з нею Кубань стала кордоном між Росією й Туреччиною. Анапу повернено туркам і вони відновили тут фортецю, залога якої мала бути підмогою для черкесів. Цей час був періодом підсилення популярності мусульманства серед черкесів та інших гірських народів. Ця популярність була виявленням політичного вибору між Росією і Туреччиною.

З 1792 року землі на Кубані почали колонізуватися бувшими запорожцями, що на той час уже носили назву „чорноморських козаків“. Спочатку взаємини між чорноморцями й черкесами зав'язались якнайкращі. Черкеси казали: „Не думали ми, що доведеться нам жити по сусідству, отже коли довелось, то треба жити, як годиться добрим сусідам. Черкеси не тільки не перешкоджали чорноморцям, а навпаки допомагали їм чим тільки могли. Наділяли козаків хлібом, насінням, овочевими саженцями для садків. Дещо вони міняли на сіль, а дещо просто таки дарували. Черкеси випасали худобу на правому березі Кубані, себто на козацьких землях; козаки ходили полювати за Кубань до черкесів. Навіть, уже почали

було ріднитися черкеси з козаками віддаючи за них своїх дочок. Коли вкрав один черкес у козаків дві пари волів, то його черкеси піймали і оддали козакам, щоб ті покарали на смерть. Козаки одмовились від цього, мовляв, проступок не такий значний, щоб так тяжко карати. Тоді черкеси самі скинули злодія з кручі в Кубань. Там він на очах козаків і втопився²²). Все зачислювано на карб добросусідських взаємин між чорноморцями й черкесами. Можливо, що так би воно й було, якби обидва народи були вільні. Але чорноморців російський уряд селив не на те, щоб вони в злагоді жили з своїми сусідами.

А тимчасом у черкесів назрівали нові події. Як уже згадувалось, у західніх черкеських племен - натухайців, шапсугів і обадехів — переважали форми дрібнопоміщицького землеволодіння. Військово февдальне можновладне лицарство, „князі“, яке набрало такої сили на сході, тут не встигло виділитися і зміцнитися, між іншими причинами і тому, що в західній частині, з одного боку — більш родючий і придатний для господарства, а з другого — захищений од нападів сусід кубанськими плавнями, не склалося передумов для зосередження військової сили в руках окремих родовичів - землевласників. Господарська міць і суспільні привилеї були в руках досить

численного шару дрібного рабовласницького поміщицтва, що тиснуло на слабші господарства вільних господарів. Проте, і численність отаких вільних господарств, і приплив у цю місцевість осельців з інших країв і спокійніші територіяльні й природні умові для розвитку дрібного індивідуального господарства спричинювалися до того, що серед дрібних вільних господарів (на нашу мірку — міцних селянських господарств) зміг назріти опір проти поміщицько-шляхетських правових привилеїв і економічного тиску. Конфлікти між широкою народньою масою і шляхтою виникли вперше в шапеузькому племені. Шляхта скликала народні збори, щоб залагодити конфлікт. Але народні збори всього племені зовсім скасували привилеї шляхти. Так само і в натухайців народні збори скасували привилеї шляхти. Натухайська шляхта була змушена погодитись з цим. У шансугів же шляхта не скорилась постанові народніх зборів. Родина Шеретлуко розпочала навіть боротьбу з народом, але не мала сили. Тоді рід Шеретлуко емігрував до плем'я, де аристократія була ще у великій силі, звідки й розпочав готуватись до запеклої боротьби із своїм народом. Депутація від роду Шеретлуко їздила до Петербургу і прийняла там навіть, російське підданство від „імени народа“, що їх вигнав. Цариця

Катерина ласкаво прийняла їх у своє підданство і наказала чорноморським козакам виступити на допомогу черкеській шляхті²³). Фамілії Шеретлуко пощастило підбити аристократичні племена на виступ проти шансугів. Шансуги вирішили завзято боронити народніх справ і спільно з абадзехами, зібрали нечувану до того серед черкесів армію. Але ця армія складалась з непривичаєних до військової справи селян. Аристократична армія була двічі менша, але вона складалась з витривалих і вправних вояків, які до того ж були ще підсилені загоном козаків з артилерією. Недалечко від теперішньої станиці Новодмитрівської, на березі річки Афінса, стався відомий Бзигокський бій²⁴). Шапеуги й абадзеги були розбиті й втратили одними лише вбитими до чотирьох тисяч*). Але ця перемога не допомогла шляхті. Західні племена, де наросли демократичні жадання, вперто боролися за скасування шляхетських привилеїв, і рід Шеретлуко так і не повернувся до рідного народу, і демократичний лад ще більше зміцнюється серед цих племен.

Та племена ці не могли подарувати чорноморцям їхньої допомоги своїм ворогам. Приязні відносини обриваються. Черкеси вже не ганяють більше своєї худоби випасати

*) Пісня про Бзигокську січу. Переклав на українську мову український поет Олекса Кириї.

на козацьких степах, а козаки вже не ходять полювати за Кубань. Виступ чорноморців на допомогу поміщикам - гнобителям поклав початок ворожнечі між чорноморцями й черкесами.

Офіційно початок військового наступу Росії на черкесів датується 1800-им, а кінець 1864-им роком. На протязі цих довгих років крок за кроком черкесів витискають із свого рідного краю. Це вже були не хижацькі наскоки різних здобичницьких ватаг, до яких черкеси так призвичаїлись. А був це плановий наступ добре озброєної й організованої армії, що за нею стояла сильна мілітарна держава. Торговельно-промислові кола Росії прагнули захвату малоазійського ринку і шляхів до нього. Багатомільйонне населення не тільки що постачало незліченні кадри вояків, але ще й піт проливало на своїй ниві, щоб постачити все потрібне для армії на Кавказькім фронті. Скільки енергії витрачено на те, щоб приборкати вільнолюбний народ, і скільки матеріяльних засобів пішло на цю війну! І тут мимоволі напрошується думка, щоб то було, якби цю енергію й засоби витрачено на підвищення культури на рівних просторах Східньої Європи? А скільки енергії пішло в піонерів заселення Північного Кавказу, щоб вибороти собі новий рідний край. Тут я для характеристики господарсько-побутових умов тодішнього життя

на Чорноморії дозволю собі подати запис з уст старого козака, що його записав дослідник Північного Кавазу—Личков²⁵) По-даю точний запис, змінивши тільки ярижку на сучасний правопис:

„Тоді ж це час був такий, що орати доводилося з рушницею за плечима, -- ореш той оглядається, а рушницю держи наготові. Тільки трошки загавився, — тут тобі й гак. Так, не сповідавшись, і сгинеш, як собака... А як прийдеш у ліс по дрова, або деревину зрубати на хату, — знов таки бери з собою рушницю, коли ж куди далі треба від дому відходити, то самотою не йди, а хіба в гурті, бо небезпечно. Ну як тільки заглядив його, то вже лови: хто перший поспішився той і пан, а хто запізнився пропав, бо черкес народ бідовий, сказати б — європейський народ.

— Опасний?

— А тож! Кажу ж — самий європейський народ. Та й меткий же!.. І серед нас були неабиякі, бо й ми ж козаки, — ну а супроти черкеса куди тобі! Бідовий народ! Так тобі прямісінько на смерть і лізе... Та й то треба сказати на одчай ішов, бо свою рідну землю, своє гніздо обороняв. Якщо по правді говорити, то його тут була правда, а не наша, — бо це ж не наші Кубанські степи, де вся земля з діда прадіда була наша.

— Ну, а ви с ним как.

— А то ж як? Так само й ми. Всякому своєї голови жалко: встигнеш раніш його застрелити, то й пан; до завтрього ще значиться живий будеш, якщо сьогодні ж таки не наскочиш на другого... Бідовий народ!

— Родіну, значить, свою крепко защіщал?

— Авжеж. Такі вже вони; кохались дуже в своїй рідній землі, — не хтіли дурно віддавати. Та й то сказать: атже ж і ми з рідних вільних степів були зірвані начальством, а то ж земля — не ці нетри, — то нам би за рідною стороною ще більше треба побиватися, — патетично вигукує оповідач. — А він за ці косогори стільки год боровся, — видима річ кохався в цих нетрях“.

Здається, до слів цього козака нема чого додавати.

Але для черкесів ці часи були ще страшніші. Російська армія насувалася планово. Черкесів витискали з їхніх долин. Літописи Кавказької війни рясніють згадками про походи на черкесів. А в описові, кожного походу пишаються цифри забитих людей, захопленого скоту, знищених нив. Нещадно палено аули, скирти сіна й немолоченого хліба. Мало не щороку сім'я черкеса зоставалася голодною й без захисту від негоди. До того ж у черкесів не було доброї зброї і майже зовсім не було артилерії. Навіть у 1857 році

черкеси поруч з рушницями вживали луків і стріл²⁶). Можна лише дивуватися тій витривалості, з якою цей звитяжний нарід, витримував наступ на протязі цілих поколінь.

Але головним ворогом, що знищив черкесів, був примітивний родово-племінний громадський устрій, розпорошеність і низький культурний рівень. Недостача найелементарніших знаннів та обмежений світогляд не давали змоги черкесам не тількищо масі, але й навіть політичним верхам зорієнтуватися в тодішніх світових подіях і знайти якусь стежку до порятунку. Про те, що черкеси вважали Туреччину за наймогутнішу державу: ми вже говорили. Решту народів, як от, англійці, французи тощо, черкеси уявляли собі невеличкими племенами, на зразок своїх, черкеських. Черкеси також були певні, що ці народи залежні від турецького султана й не виходять з його паслуху²⁷. Ці думки серед черкесів підтримувало й мусульманське духівництво.

Родово-племінний устрій і натуральне господарство не витворили умов для кристалізації державного організму, що мав би змогу спільними силами боротись проти наступу. Кожне плем'я обороняло край на свій страх і риск. Іноді під впливом спільної небезпеки складалися союзи кількох племен, але вони завжди скоро розпадалися. Минулого століття

черкеси починають розуміти кінцеву потребу спільної всім племенам державної організації. Про це говоритиметься далі.

Однією з супровідних ознак зазначеного господарсько-громадянського рівня була й нестача тогочасної вмільоти та техніки. Не було майстрів, не було людей з відповідними технічними знаннями. Не було й відповідної організації, яка б мала змогу збудувати завод чи майстерню, запросивши для цього фахівців-чужинців.

До нашого завдання не входить подавати хроніку військових подій. Далеко цікавіше переглянути ті процеси, що протягом цього часу пройшли в самому черкеському народі. Насамперед, треба зазначити, що внутрішня боротьба за демократизацію ладу з початком війни не припинилась у черкесів. Черкеська аристократія та шляхта*) були зовсім не від того, щоб забезпечити собі панування над трудовою масою за допомогою Росії.

*) Поділяючи зверхні керівні шари черкеських дідицьких землевласників на аристократію та шляхту, ми тут, — як раніш, так і далі в тексті, — вживаємо цих термінів умовно, за приблизним їхнім значінням, бо не маємо точніших, що охоплювали б особливості цих вищих шарів черкеського суспільства старих часів. Під „аристократією“ ми розуміємо фєвдальні магнатські лицарські роди, що в своїх великих земельних, рабовласницьких маєтностях мали збройну силу і політичну владу; а під „шляхтою“, — дрібних поміщиків-рабовласників (по-черкеському — уорки), що у відношенні до фєвдалів відігравали на сході ролю васалів, а на заході, де великих фєвдалів не було, — були найвищою суспільною верствою.

Але це була важка справа. Зрадницькими тенденціями вони підривали ту саму основу февдальної державності, що вони самі її насаджували: а саме, що вищі стани потрібні нібито „для оборони незалежності народу“. Були випадки, що князь тратив цілий свій авторитет і вплив після переходу до російського підданства²⁸). Плем'я й далі провадило боротьбу з Росією, вигнавши князя. Все ж таки шляхта мріяла про забезпечення своїх привилеїв за допомогою російської армії. Які були ці потайні мрії можна довідатися з прохання, поданого натухайською шляхтою 1846 року головнокомандувачеві Кавказькою армією князю Воронцову.

„З найдавніших часів, — пише черкеська шляхта, — у нас було право порядкувати, народом. Увесь лад, усі накази залежали від нас. Всі наші накази й розпорядження нарід неухильно виконував, так само, як і ми виконували те все, що потрібно для добробуту народнього.

Такий лад тримався до останніх часів. Нині ж нарід вийшов з послуху і у всьому рівняється з нами. Всі прості люди вийшли з послуху і чинять непорядки. Таким побитом нарід привласнює собі права, що належали нашим батькам та дідам.

Згідно з черкеськими предківськими звичаями, у нас була право тримати своїх

кріпаків. Нині ж нарід вигадав якийсь шаріят, щоб ніякої влади не визнавати“²⁸⁾).

Далі йде прохання прийняти все шляхетство в російське підданство, прислати військо, щоб заспокоїти нарід та шляхетських кріпаків, і тримати їх у послуху шляхті. Російське командування, проте, мало надію використати становище дешевшою ціною. Шляхті на цей раз відмовлено в її проханні. Поданий випадок зовсім не поодинокий. Нема що й казати, як це обурювало ширші маси. Шляхта про це знала і вдавала з себе страшених ворогів Росії. А тимчасом нишком вислугувалась перед російським командуванням. Російська армія мала серед черкесів своїх шпиків. Всі вони були з черкеської шляхти²⁹⁾. До чого наприкінці війни впав авторитет шляхти та аристократії серед черкеського народу, про те свідчить лист *бжедуського* племені, писаний 1859 року. В цім листі вони, перестерігаючи російське командування, пишуть:

„Щиро бажаємо, щоб Ви не вірили князям нашим та шляхті, бо вони не що інше, як дурисвіти. Те, що вони говорять Вам, те переказують і нам. Ці зрадники, все що роблять проти нас, те саме роблять і проти Вас“³⁰⁾. Далі бжедухи радять прогнати цих людців, а то так просто скарати їх на смерть. Бо на думку цього черкеського племені не

може бути спокою між Росією й черкесами, поки ця шляхта служитиме одним і другим.

Лист характерний з того боку, що показує, наскільки вже фактичною владою на тлі февдальних стосунків і безладдя було для самого населення командування ворожої армії.

Як бачимо, масі черкеського народу доводилось боротись не тільки з російською армією, але й із своїми землевласниками. Шляхта чіплялась за свої привилеї. Ці привилеї були освячені традицією і зафіксовані в звичаєвому черкеському праві, що звалося — адат і відбивало інтереси зверхнього шару февдального ладу. Мусульманське законодавство, шаріят, що витворювалося в інших країнах ісламу під впливом потреб внутрішнього торговельного капіталу, не знало ніяких станів і аристократичних привилеїв. Боротьба за шаріят розгорається серед черкеського народу, втілюючи боротьбу між культурою февдальних стосунків і зародками товарного господарства. Одночасно постає ідея об'єднання всіх черкеських племен, задля боротьби з Росією. 1822 року скликається з'їзд представників від черкеських племен. На цьому з'їзді ухвалено шаріят. Та в справі об'єднання черкеських племен цей з'їзд майже нічого не зробив. Умови для поразки земельної аристократії ще не визріли. Духовенство, правда, претендувало на

ролю ватажка в боротьбі за шаріят, та могутньої сили, на яку воно могло б опертись не знайшлося. Навіть шаріят не витіснив цілком адата. Обидва ці кодекси вживались поруч.

А тимчасом події йшли своїм порядком. Російська армія насідала й насідала. Стомлені до краю і прагнучи досягти змоги спокійно хазяїнувати, не тільки окремі аули, але навіть цілі племена переходили до російського підданства. Цим вони ставали у ворожі відносини до інших одноплеменників, що чинили їм всілякі прикrostі. Раз-у-раз черкесам, що прийняли російське підданство, доводилось виселятися в степи, під захист російського війська та під порядкування російської адміністрації. Часто траплялося й так, що ці нові російські підданці поживши кілька років у степах, в нових і несприятливих умовах, повертались назад у рідні гори, і такі повороти були найкращою агітацією проти замирення з Росією.

Під кінець тридцятих років минулого століття натиск російської армії особливо посилювався. В зв'язку з цим і під впливом внутрішніх процесів набуває сили ідея об'єднання всіх черкеських племен в один державний організм. За це провадиться жвава агітація серед усіх черкеських племен. Наслідком цього 1841 року відбувається новий всечеркеський з'їзд. На цім з'їзді знову затверджено

шаріят і ухвалено об'єднатися всім черкеським племенам для спільної боротьби з Росією. Та виконавчого органу і тут не обрано, а через те й практичних наслідків ця постанова не мала.

А тимчасом російське командування не гаяло часу і захоплювало дедалі нові й нові черкеські території, будувало на них фортеці, осаджувало козачі поселення. Черкеси шукають порятунку в Шаміля, просять прислати їм наїба. Шаміль посилає своїх людей для порядкування, отже ці намісники не можуть розібратись у місцевих, заплутаних обставинах і тікають назад.

Черкесам треба було самим думати про порятунок. І от 1848 року, збирається новий і вже останній з'їзд черкеських племен. Цей з'їзд працює цілий рік. Він постановив остаточно скасувати рештки адата, об'єднати в одну державу всі черкеські племена, владу передати духовній особі. Була вироблена низка постанов про організацію цієї держави та про підтримання в ній порядку. Велике народнє зібрання намагалося все передбачити⁹¹.

Тимчасом абадзеське плем'я просило Шаміля, щоб він прислав їм наїба. Та не багато було охочих їхати на таку непевну посаду. І Шаміль опинився в важкому стані за браком відповідного кандидата. Тоді на це наїбство став проситись один із Шамілевих

мюрідів - Магомет Амін. Шаміль не вважав Магомета Аміна за придатного кандидата на цю роль, зважаючи на його надто посередні військові здібності⁸²). Але придатнішого кандидата не було, і Магомет Амін поїхав на захід Північного Кавказу. Приїхав він на початку 1849 року, на самісінький кінець Великого народнього зібрання. Він то на підставі постанов народніх зборів і взяв на себе виконавчу владу над усім черкеським народом.

Магомет Амін, хоч і не виявив себе, як військовий проводир, та як організатор, зробив багато для нового державного об'єднання. В правлінні він показав себе як тонкий і обережний політик. Запрохало його демократичне плем'я, постанови народніх зборів також були демократичні. Симпатії самого наїба, як провідника централізації, також були на боці антифевдальних реформ. Проте, тиснути одверто численму шляхту було небезпечно. Раціональніше було використати її. І Магомет Амін поводитьсь так, що шляхта його вважає за свого чоловіка. Позбувшись в такий спосіб шляхетської опозиції, Магомет Амін заходжується біля впорядкування нової держави. За час довгої війни сили черкесів були дезорганізовані й деморалізовані вкрай. Через те Магомет - Амін уникає зустріч з російським

військом, намагаючись тільки затримати наступ, а сам тимчасом заходжується біля об'єднання племен та організації держави. Не легка це була справа. Цілі племена під проводом дужчих державців - февдалів були в опозиції. Магомет - Амін виявив невсипущу енергію. Він увесь час з'являється то в тому, то в другому кінці нової держави. Приєднує племена, заводить нові порядки, організує постійну армію, влаштовує майстерні для вироблення зброї та бойового знаряддя. Для цієї останньої справи він вишукує серед полонених різних майстрів. Не все йшло як слід. Занадто багато треба було переробляти заново. Умови замкненого натурального господарства й інтереси февдалів тягли назад, до племенного ладу. Та за чотири роки своєї діяльності Магомет - Амін досягнув значних успіхів.

У 1853 році розпочалася Кримська війна. Туреччина почала вживати заходів, щоб використати черкесів у боротьбі проти Росії.

У Туреччині проживав Сефер-бей-Зан, що походив з князівського черкеського роду. Його то й призначила Туреччина за головнокомандувача турецькими й черкеськими силами на Кавказі. Та черкеська широка людинність не йняла віри своєму аристократові. З другого боку Магомет - Амін, що в своїй діяльності не міг пожитись на черкеську

шляхту. Після переговорів з Сефер-беєм Магомет-Амін зложив з себе обов'язки і передав їх Сефер-беєві.

Сефер-бей не виявив ніякої діяльності. Він тільки гаяв час. Магомет-Амін згодом розпочав воєнні операції на власну руку. Сефер-бей побачив у цьому самозванство, і між обома ватажками почалась ворожнеча, що чітко відбила в собі соціальну ворожнечу. На боці Магомет-Аміна були ширші народні маси, до Сефер-бея тулилася шляхта. Дійшло до міжусобиці, що завдяки їй черкеси нічим не допомогли союзникам підчас усієї Кримської війни. В мировому трактаті не було нічого й згадано про черкесів. Вони були залишені на свої власні сили. Держава, яку з таким трудом збивав Магомет-Амін, розсипалася знову.

А тимчасом після Кримської війни Росія всі свої військові сили кинула на Кавказ, зразу проти Шаміля. На західнім Кавказі покищо черкеси провадили оборону свого краю, крок за кроком поступаючись перед російським військом. Нарешті в 1859 році впав Шаміль. Магомет-Амін визнав дальшу боротьбу за безнадійну, перейшов у російське підданство й черкесам порадив зробити так само.

Та черкеси не могли погодитися з російською владою. Надія на допомогу Туреччини не згасала. Армія, що боролась проти

Шаміля перекинулась на захід. Боротьба була вже неможлива для черкесів. Вони запросили миру. Російське командування поставило умову, що хто хоче зостатись під Росією, мусить виселитись з гір і оселитись там, де вкаже російська адміністрація. Хто ж хоче, хай виїжджає до Туреччини. Невеличка кількість черкесів вийшла з гір і оселилась на місці нинішньої Адигейської області. Більш виїхали до Туреччини. Та головна маса черкеської людности сиділа на місці. Восени 1864 року³³⁾ вся російська армія посунула в гори. Черкеси вже не боронились, а тікали з жінками й дітьми та з тим майном, яке могли захопити. Тікали до Чорного моря, до пунктів у які заходили судна. Руджук (тепер Новоросійськ) Геленджік, Бжугла, Туапсе переповнилися десятками, а то так і сотнями тисяч втікачів. Там без захисту від негоди, іноді без харчів, всю осінь і зиму сиділи вони, ждучи перевозу до Туреччини. Скупченість, голод, холод спричинили різні хвороби й надзвичайну смертність. Ця людність мала тільки одно бажання: якнайскорше дістатись до Туреччини. За перевіз нічого не шкоділи. Власники суден використовували „щасливий“ випадок і навантажували судна без міри. На судно, розраховане на 50—60 душ, брали душ триста⁸⁴⁾. В наслідок цього багато кораблів потонуло в морі навіть під

Мал. 6. Переселення черкесів

невелику негоду. Ті ж, що діходили до берега за 5—6 день подорожі втрачали іноді до половини пасажирів, що мерзли по дорозі.

Та з переїздом ще не скінчилося для черкесів. Турки, налякані пошесними хворобами, що їх заносили з собою черкеси, дозволяли їм висідати лише в призначених місцях і оточували карантиною⁸⁵). Харчів у черкесів не було, а турецький уряд, не сподіваючись такої кількості переселенців, не приготував потрібної кількості харчових продуктів. Допомога харчами з боку турків була занадто бідна і черкеси голодували. Так проходило переселення черкесів з рідного краю до Туреччини.

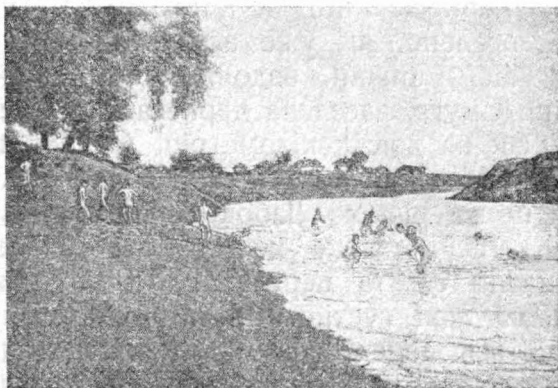
Турецький уряд зразу немов би радо приймав переселенців. З політичного боку, це була вигідна для турецького уряду демонстрація. Та переселенців було занадто багато. Черкесів оселили на Балканському півострові та в Анатолії й частково в Аравії. Допомоги їм не дано і землю не забезпечено. І от через злидні та злобу на „гяурів“, серед пересельців розвивається бандитизм і виробляється тип „баші-бузука“ (головоріза), що стільки клопоту наробив і турецькому урядові. Різня болгар в семидесятих роках та вірмен в дев'яностих роках було ділом цих баші-бузуків. Імперіялістичній же Росії це ставало за привід до втручання в турецькі справи.

СУЧАСНА АДІГЕЯ

Тих черкесів, що не виїхали до Туреччини, оселено, як уже згадувалось на початку цієї книжки, вздовж річок Лаби та Кубані. Смуга, заселена черкесами, тягнеться більш як на двісті кілометрів. Східній край цієї смуги відрізняється від західнього. На сході понад річкою Лабою більш чорноземні степи. Лісів майже нема. Лиш де-не-де розкидано гаї та переліски. Та що далі на захід, то ліси густішають, а чорноземи поступаються перед суглинками та деградованими чорноземами з-під лісу. На заході сучасної Адигеї варт тільки покинути землю перелогом на два-три роки, як вона зараз же починає заростати глодом, терном та іншими чагарниками. Коли цих колючих чагарників завчасу не викорчувати, то нива вкривається лісом. Через те в західній Адигеї господар постійно мусить провадити війну з лісом, що завжди наступає на культурні землі⁸⁶).

Сучасна Адигея має за межу на сході річку Лабу, а на півночі — Кубань. Окрім

цих річок, Адигею впоперек перерізують ще чималі річки: Біла, Пеакуна, Афіна та ще чимало дрібних річок, як от: Псенаф, Чибій, Суна тощо. З них для судоходства придатна тільки Кубань. Вода до життя у всіх річках Адигеї мало придатна, через свою закаламученість. Так, наприклад, вода в Кубані

Мал. 7. На ріці в Адигеї

має 0,05% домішки різних органічних і неорганічних речовин. Вода допливів Кубані закаламучена, приблизно, так саме ⁸⁷⁾.

Як бачимо Адигея зовсім не бідна на проточні води. Не бідна вона й на води стоячі. Лівий берег Кубані низький. Підчас розливу Кубані та її допливів цілий берег заливається водою і в такий спосіб утворюються значні

простори, вкриті болотами, які мають назву Кубанських плавнів. Плавні позаростали осокою, комишем, кугою та іншими болотяними рослинами. Господарська цінність їх незначна. Скорше, це осередки малярійної зарази для Адигеї.

На опади Адигею не можна вважати за бідну. Хоч тут треба завважити, що східня Адигея на опади все таки бідніша від західної, а тому посухи на сході цієї області не таке вже дивне явище.

Пересічна температура зими на заході Адигеї не більш 1 градуса нижче нуля, на сході ж вона досягає до двох градусів нижче нуля. Взагалі в Адигеї зимою сніг рідко коли лежить більш одного-двох тижнів поспіль. Звичайне явище зимою — це чергування одного або двох холодних тижнів з таким же часом відлиги та дощів. Незамерзла земля під час зімових місяців легко вбирає воду і на весну набуває значного запасу вогкості. Пересічна температура весни для Адигеї 10,5 градусів вище нуля, літа 22,5 і осени 11,5. Треба сказати, що на *сході* пересічна температура всього року на 1—2 градуси холодніша, ніж на *заході*. А взагалі підсоння Адигеї помірковано - тепле. Вегетаційний період там тянеться до дев'яти місяців. А це дає змогу культивувати рослини, що для свого визрівання потребують довгого часу⁸⁸).

Такі природні умови краю, де після довгої й упертої боротьби з царським російським імперіялізмом оселилися рештки черкеського народу.

А виселилась у ці Кубанські чагарники та плавні справді невелика частка усього черкеського народу. До того ж багато люду, і до того найздібніших, найактивніших і найенергійніших сил, або загинуло підчас війни, або виселилось до Туреччини. Лишилася на Кавказі черкеська людність, що прагнула єдиної змоги мирно працювати. Та ще лишилася частина черкеської аристократії та шляхти, що для неї було все одно кому служити, аби ця служба забезпечувала родові, земельні та інші привилеї й можливість експлуатувати трудову масу. Для повернення до себе цього „благородного сословія“, російський уряд вживав випробованих засобів, а саме: роздача земельних ділянок, чинів та орденів. Правда земельні ділянки, жалувані за вірну службу, були не дуже великі, чини були теж другого сорту, спеціально вироблені для гірської шляхти, як от „прапорщик міліції“, „майор міліції“ тощо. А щодо орденів, то їх просто заміняли медалями різного кольору та величини.

Але колишні фєвдали навіть і за це „вірою й правдою“ служили царському режимові ⁸⁹⁾.

Щождо посполитої людности, то про неї ніхто не дбав і не думав дбаги. Вся турбота царського уряду була скерована виключно на „охорону порядку“ серед черкесів. Це, розуміється, не було важко, бо реальної сили вистачало на це. І як би російські пристави, що значний контингент їх поставляли

Мал. 78. Бідняцька хата в Адигеї

ті самі „прапорщики міліції“, не знущалися з людности, вона не мала сили протестувати. А тимчасом на одвічних черкеських землях російська адміністрація оселила нових поселенців і прищеплювала їм зневажливе ставлення до „азіятів“. З одного боку сваволя сатрапів - адміністраторів, з другого — зневага нових сусідів - поселенців — вражали й приголомшували черкеса. Нова влада, нові по-

рядки поспішалися показати себе, як у найгіршім світлі; вони несли свої принципи „рівності“ — рівності перед сваволею бюрократичної машини. Це зовсім не сприяло обмінові культурними надбаннями та цінностями. Черкеська маса замкнулась у собі, відгородившись від усього культурного світа своїми національними та релігійними звичаями, що якнайкраще відповідало вимогам поліцейсько - панської системи колонізації й управління.

Про освіту черкесів, звичайна річ, ніхто не дбав. Через деякий час спробували утворити місіонерські школи, але черкеська людиність, довідавшись, що це школи для проповіді християнства, поставилась до них вороже, чому звичайно, сприяло і мусульманське духовенство. Так ці школи й загинули безславною смертю, не давши ніяких наслідків.

Те, що в Кубанські плавні виселився найслабший елемент, що не в силах був пристосуватися до життя в нових обставинах, породило злидні. Нарід не бачив просвітку в майбутнім. Його очі були звернені в минуле, що здавалося таким принадним і поетичним. При таких настроях не могло бути поступу. Без розвитку внутрішньої промисловости та товарообігу, та ще й без школи, не могла утворитися і чітко визначитися буржуазно - демократична інтелігенція,

що виконувала б ту роль, яку виконувала інтелігенція значно розвиненіших економічно частин імперії. Черкеська ж шляхта, звичайно, йшла на службу до війська, пишалася своїми чинами, русифікувалась і яко мога намагалася зрівнятися з російським дворянством, забезпечивши собі своїм суспільним станом економічну владу. Найбільшого ж авторитету серед маси черкесів набуває мусульманське духовенство. Можна сказати, що вже тільки за царської влади серед черкесів остаточно затвердилось мусульманство, і духовенство набуло авторитету, якого навіть до того не мало. Це пояснюється реакцією в масі на збільшення утиску з боку царського уряду і його агентури — черкеської шляхти, і зростом через це симпатій до Туреччини.

В такому стані застав черкесів 1905 - й рік. Для черкеської маси він пройшов непомітно. Не міг же темний, забитий, задурений релігією і одірваний од світу нарід, збагнути й усвідомити собі прагнення революції. Для черкесів це була тільки якась незрозуміла сварка гяурів поміж собою. Втручатися в цю сварку черкеси не вважали за потрібне.

Та коли стали набирати карні загони з кавказьких народів, то й черкеси посунули на добрий і не важкий заробіток. Черкесові в голову не могла прийти думка про клясову

злочинність цієї служби ворогові проти трудового народу. Аджеж бити доводилось „гяурів“, тих самих гяурів, що вижили черкесів з їх рідних земель, що знищили їхній старовинний лад і тепер ще з такою зневагою та презирством дивляться на черкеса,— „гололибого азіята“. Словом темнота кавказького селянства добре стала в пригоді старому ладові.

Непомітно для черкесів пройшли й роки після першої революції. Тут тільки треба згадати, що на початку імперіялістичної війни в нинішній Адигейській області було всього чотирнадцять шкіл. Та й ці школи були здебільшого в селищах з нечеркеською людністю. Результати цього явища показав перепис 1920 року. Як виявилось, на тисячу душ черкеського населення було всього тільки 48 грамотних.

Як відомо підчас війни з кавказьких народів формували так звані „дикі дивізії“, що брали потім участь і в громадській війні.

Але настала революція 1917 року. Революцію черкеси зустріли майже вороже. Не було в їхньому середовищі людей, хто міг би пояснити черкесам значіння революції. Духовенство й шляхта були елементом реакційним за своєю економічною і суспільною ролею, робітництва ж, освічених трудових

селян чи демократичної трудової інтелігенції не було, бо в черкеський аул не просякли ще ті господарчі умови, що їх створюють. А проте, революція була таким фактом, від якого не відмахнешся рукою й не пересидиш у затишку. Поневолі й панівні черкеські верстви мусіли взяти якусь участь у революційній боротьбі. Під проводом шляхти та заможніх шарів черкеського народу десятого серпня 1917 року відбувся черкеський з'їзд, що обрав черкеську раду й виконавчий комітет, як сказано в резолюції; 1) для підтримання завойовань революції й боротьби з контр-революцією; 2) для послідовного й планового проведення в життя початків завойованих революцією і 3) для охорони спокою й порядку в аулах.

Само собою, що панівні верстви були цілком свідомі того, що робили й озиралися за спільниками. Такими спільниками були заможні козаки й козацьке офіцерство. Для цих владущих шарів козачих головною метою, що ховалась під барвистими гаслами, була боротьба з революцією. Так черкеський нарід втягнуто у вир громадянської війни, головно — на боці контр-революції. Проте, свідомість потроху просякала у низові трудові маси черкеського народу, і поволі, в науці громадянської війни, відбувався процес розшарування за ознаками клясових інтересів.

Боротьба тяглася до весни двадцятого року з перемінним успіхом. В 1918 році на деякий час запанувала в черкесів радянська влада під проводом Муси Шовгенова та Лю Богузонова. Але незабаром знову запанували білі і тримали владу аж до кінця громадянської війни.

Нарешті громадянська війна закінчилась. Отже Північний Кавказ і зокрема краї понад Кубанню надто довго були вогнищем контр-революції і тереном громадянської війни. Розкішний край зруйновано, економічний стан занепав, не було органів державної організації. Треба було все це відбудувати, а разом з тим і творити нове життя. Вірна своїм принципам національної політики, радянська влада звернула увагу й на кавказькі тубільні народи. При Кубано-чорноморському виконкомі утворилася гірська секція для впорядкування життя черкесів та інших тубільних народів. Того ж таки 1920 року відбувся з'їзд гірських народів, що тривав кілька днів, а саме 11 — 15 серпня. На цьому з'їзді було 84 делегати. На цьому з'їзді виступила з привітанням делегація від гірських народів Дегестану, а також делегація від турецьких комуністів. Наводимо цілком текст резолюції цього з'їзду:

„1) Визнаючи, що Радянська Росія та її Червона армія борються за інтереси трудящих

проти поміщиків та капіталістів, що Радянська Росія являється другом трудящих усіх країн взагалі, в тім числі й мусульманських народів Сходу; що у всьому світі симпатії трудящих на боці Росії; що величезна більшість гірських народів Північного Кавказу і Дагестану активно із зброєю в руках підтримують радянську владу і це вони довели героїчною боротьбою з Денікінськими ватагами,— з'їзд гірських народів Кубані й Чорноморщини кличе всіх до активного підтримання радянської влади і задля її закріплення вдатись до найрішучішої боротьби з білозеленими бандами; викидати з-посеред гірських народів усіх ворогів радянської влади, віддаючи їх на суд революційного трибуналу; вітати великого вождя революції — т. Леніна й Червону армію.— Хай живе революційна братерська спілка трудящих гірських народів з робітниками та селянами радянської Росії!

2) Заслухавши промову Атарбекова, з'їзд трудящих гірських народів вітає в його особі революційну військову раду кавказького фронту і одностайно запевняє, що гірські народи доложать усіх своїх зусиль до того, щоб не тільки не підтримувати білозелені банди, але й справді боротися з ними. Всіх же учасників цих банд — черкесів, якщо вони не з'являться на заклик радянської

влади протягом найближчих днів, ми, черкеси, оповіщаємо зрадниками народу і поводитимемося з ними, як з ворогами трудового народу. З'їзд просить видрукувати на російській і гірських мовах усі постанови цього трудового з'їзду і широко оповістити всі гірські народи, як тих, що живуть спокійно, так і тих, що пішли в гори до білозелених.

3) Дати в Червону армію добровільні частини, зважаючи на те, що революційною військовою радою 9 - ої армії скасовано примусову мобілізацію серед гірських народів до окремого розпорядження; широко оповістити трудове гірське населення про необхідність в інтересах самих же гірських народів терміново зформувати добровільні частини з черкесів. Задля цього з'їзд виділяє з-поміж себе комісію з п'яти душ, щоб за вказівками революційної ради 9 - ї армії зформувати добровільні частини якнайскоріше. З'їзд висловлює побажання, щоб зформовані частини влити до турецької Червоної дивізії“.

Ця резолюція досить яскраво свідчить про ту розпорошеність черкесів, що сталася в наслідок революційної боротьби. З'їзд робить першу спробу об'єднати трудовий черкеський нарід під червоним прапором радянської влади. Наслідки були досить утішні. Черкеси повертаються до своїх рідних осель не тільки

з Кавказьких гірських лісів, але й навіть з - за кордону⁸⁶).

Перші часи радвлади на Північному Кавказі пішли на вишукування тих форм, які найкраще задовольняли б економічні й культурно - національні потреби трудової маси всіх народів цього просторого краю. Щонайкраща форма для цієї мети — це окремі національні території. Про це ніхто й не сперечився. Але царський уряд з цього боку залишив досить сумну спадщину. Так, приміром, поміж черкесами, з метою „обрусення“ осаджено багато осель українських, білоруських, великоруських. Через те важко було навіть встановити межі території, що її посідали черкеси. Та здорова національна політика на трудовій класовій базі взяла своє. Цьому допомогла й тактовність самих черкесів. Нечеркеська людність, підчас об'їзду спеціально для цього комісії, теж подала згоду на утворення окремої черкеської національної території з забезпеченням, звичайно, прав нацменшостей. У наслідок цього президія Всеросійського центрального виконавчого комітету 27 липня 1922 року винесла постанову, що в першому розділі її говориться :

„Виділити з Краснодарського та Майкопського відділів Кубано - чорноморської області територію, нині населену черкесами (адигейцями), включивши в неї черезсмужні села

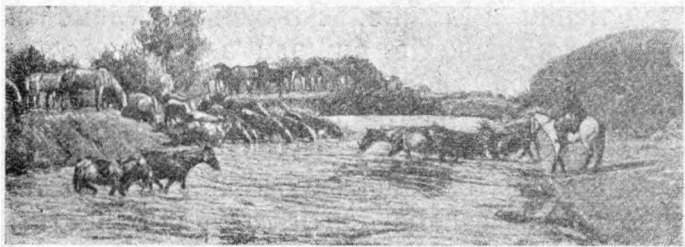
й хутори, з готовими землями й лісами, що входять в цю територію, і утворити з неї Черкеську (Адигейську) автономну область в складі таких округ:..“— далі йде перелік округ і кожного селища, зокрема, що входить в кожен з названих округ. Цією ж постановою дано і вказівки щодо організації рад в новій області³⁷).

На вишукування найкращих організаційних форм для нової національної області пішло мало не три роки. Перший адміністративний поділ на три округи, волости й сільради був надто складний і важкий. Довелося перевести нове районування. Нині Адигейську область поділено на п'ять районів, а райони поділяються на сільради³⁸).

Така, так би мовити, зверхня історія черкесів, що живуть в Адигеї. Тепер залишилося розглянути економічні та культурні чинники, що впливали й впливають на життя черкесів згаданої області.

Насамперед *сільське господарство*. Ґрунти в Адигейській області незвичайно різноманітні і в більшості непридатні, або мало придатні для польових культур. Найкраще це ілюструють дані, що ввійшли, як матеріал для складання п'ятилітнього плану Адигеї. Згідно з цими даними під поселеннями у всій області було 3,6% всієї площі; орної землі нараховувалось всього 38,8%, ліси та чагарі

займали 9,3%, сінокоси 10,7%, під вигонами було 15,3%, та цілком непридатних земель 22,5%. Впадає в око дуже малий процент орної землі та надто високий цілком непридатних земель. До непридатних земель залічується найбільш плавні. Великий відсоток вигонів також пояснюється тим, що в Адигеї багато малопродатних земель, що тільки й

Мал. 9. Брід через річку

годяться під вигони. Користи з таких вигонів не багато. Тут треба зазначити, що до орних ґрунтів зачисляються ще й так звані „кукурудзяні землі“. Це ґрунти, що весною стоять довгий час під водою і через те непридатні під звичайні хліба, а тільки під кукурудзу і, взагалі, під пізні культури.

На таких ґрунтах оселено черкесів після довгої та упертої війни, що геть знищила їхній матеріальний добробут. Мала придатність ґрунтів, примітивність сільсько-госпо-

дарського реманенту та невисокий, порівняно, курльтурно - технічний рівень населення були на перешкоді до переходу відразу на такі-сякі інтенсивні форми господарювання. Через те черкеси зайнялись скотарством в його примітивній формі. Але переселенці з України і з Росії прибували дедалі більш і більш і поволі займали всі вільні простори. Для примітивного скотарства дедалі ставало все тісніш і тісніш. Заможніші елементи з-посеред черкесів вийшли з цього становища в той спосіб, що почали заарендувати гірські пастівники, що лежать вище лісової смуги в горах. Та біднота не мала для цього матеріальних засобів, і через те поволі почала переходити до хліборобства. Отже й тут став на перешкоді брак матеріальних засобів. До того ж черкеси, як уже зазначено вище, були надто відгороджені культурно від своїх сусід, щоб іти пліч-о-пліч з віком у хліборобській справі. Через те хліб черкеси продукували в більшості тільки для власного споживання. Товарні лишки хліба в межах області продукувало переважно не черкеське населення. Отже колосовим хлібом Адигея ніколи не була багата. Чималі площі засівається кукурудзою. Цьому сприяє не тільки достатня площа „кукурудзяних земель“, про що вже згадувалось, але й довгий вегетаційний період, що дає змогу визрівати

й пізнім сортам цієї рослини. Тут треба ще згадати, що кукурудзяна „мамалига“— це головний харч черкеської бідноти.

Недостача продукції хліба, що має у своїй основі брак придатних для цього земель висуває на майбутнє конечну потребу поширення інтенсивних культур, що можуть давати кращі прибутки, ніж засіви хліба. Про ці культури ще говоритимемо, а тепер треба зазначити, що за радянської влади багато робиться і для розвитку хліборобства. Організовано агрономічну допомогу, населенню постачається селекційне насіння для засіву та хліборобські машини. Про це все до революції не чуло населення Адигеї. Ці заходи радвлади вже дали деякі наслідки⁸⁹⁾.

З давніх давен одним з головних промислів у черкесів було скотарство. Як уже згадувалось, оселившись побіля Кубані, черкеси поперше взяли за скотарство. Розводили коней, рогату худобу та овець. Особливо вславились черкеси вихованням *коней кабардинської породи*. Ця порода верхових коней вважається за найкращу для кінноти. Не дуже великі ці конячки, невигабливі на корм, не вимагають великого догляду, легко переносять холод і спеку. Окрім цього, ці коні високо ціняться й як шорні, а так саме вони придатні і в сільському господарстві. За час війни кількість цих коней зменшилась

на 25 процентів. Та мало не зникла ця порода коней підчас громадянської війни. Всі кавалерійські частини дбали, щоб добути собі коней цієї породи. Особливо спустошили кінські табуни в черкесів загони генералів Улагая та Шкуро. Після громадянської війни zostалися мізерні рештки цих коней, або непридатна для війська каліч і, нарешті, те, що була змога приховати. Нині вжито заходів, щоб цю породу зберегти, вважаючи на її цінні прикмети. Ці заходи вже дали повні наслідки і хоч число коней цієї породи не досягає ще й четвертої частини проти довоєнної, отже з певністю можна сказати, що порода не зникла і розплід цих коней забезпечено.

Взагалі ж кількість коней в Адигеї досягла вже довоєнної цифри. Тільки ж коні ці інших, далеко гірших порід.

Здавна також у черкесів поширено розведення *рогатої худоби та вівчарство*. *Рогата худоба в черкесів* не відзначалась цінними прикметами. Але згодом черкеси почали заміняти її на сіру українську та на молочні породи. Це поліпшення в скотарстві заводилося ще перед війною. За війну, революцію і громадянську війну кількість рогатої худоби зменшилась майже на половину. Але тепер кількість рогатої худоби вже перевищила довоєнну цифру. Останній час звернено

увагу вже на поліпшення порід. Для цього влаштовуються злучні пункти.

Найбільш черкеси розводили овець смушково - молочної породи. Із смушків виробляли кустарно відомі в довоєнний час папахи і цей промисел давав деякий зиск; а з овечого та козячого молока виробляли особливий черкеський сир, відомий на Кавказьких ринках.

В межах теперішньої Адигеї було чимало ще тонкорунної шпанки, та простих грубошерстних овець. Але шпанку більш розплоджували помішки, а грубошерстну породу нечеркеське селянське населення.

Мал. 10. Отара овець з вівчарем

За час війни та революції кількість овець і кіз зменшилась більш, як на половину. Тепер кількість овець теж уже давно перевищила довоєнну цифру на 100%.

Окрім того, черкеси ще розплоджують *буйволів*, яких до війни налічувалось більш двох тисяч.

Тут треба також зазначити, що в довоєнні часи, черкеси на літо виганяли скот у гори на пасовиська, що лежать вище смуги лісів. Підчас революції в горах випасати скот було

неможливо. Різні банди грабували скот. Потім коли вже все заспокоїлось, черкесів виділили в Адигейську область, і гірські пасовиська не ввійшли до складу обласної території, а відійшло до відомого Кавказького зубрового заповідника. Тепер частину цих пасовиськ знову повернено черкесам. Це й дало змогу знову розвинути скотарству серед черкесів.

На думку авторитетів, кількість худоби в Адигеї вже досягла тієї цифри, коли збільшення її погіршить якість худоби, а значить і зменшить її прибутковість. Вся справа нині в поліпшенні якості худоби, себто в збільшенні прибутковості скотарського промисла. В цім напрямку тепер на черзі стоїть: влаштування племінних розсадників, організація зоотехнічної та ветеринарної допомоги, влаштування скотарських курсів та видання відповідної популярної літератури черкеською мовою. Роботу цю вже з певним успіхом провадять органи радянської влади⁴⁰).

Одна з поширених інтенсивних культур в Адигеї — це *тютюнництво*. З'явилась вона тут років півсотні тому. Культура ця вимагає багато робочих рук. І хоч робота й не важка, але потребує довгої практики й досвіду. Черкеське населення вже набуло в цій справі потрібного досвіду й через те

тютюнництво в Адигеї можна вже вважати за стабілізований промисел. А скільки ця робота вимагає досвідчених робочих рук, показує той факт, що обробка одної десятини тютюну в 1924 році обходилась 900 крб. Під кінець громадянської війни тютюнництво зовсім занепало. Та з початком періоду мирної праці і ця галузь почала швидко відроджуватись, перемагаючи такі перешкоди, як брак матеріальних засобів, невпорядкованість ринку тощо. Нині всі плянтатори тютюну об'єднані в тютюнову кооперацію. Засаджується тютюном на рік до двох тисяч десятин, а це дає пересічно 100—150 тисяч пудів тютюну вартістю більш як на півтора мільйона крб. З цього можна бачити, яка це важлива галузь у господарським житті Адигеї. До того ж тут усе сприяє дальшому розвитку цієї галузі господарства: і придатність ґрунтів і тепле та м'яке підсоння, і набутий досвід населення⁴¹).

Мал. 11. Ламають тютюн

„Кукурудзяні“ землі придатні не тільки для засіву кукурудзи та сояшника, що його сіють в Адигеї у великій кількості. Вони придатні й для *городництва*, найпоширенішого поблизу м. Краснодару. Городину збувається здебільшого в сирому вигляді на міських базарах та на фабрики консервів⁴²).

Ще на місці старого осідку, в горах, черкеси набули великої вправності в *садівництві*. Ще й тепер подекуди в горах позалишалися не знищені старі черкеські сади. Не зважаючи на те, що вони з давніх давен без догляду і здичавіли, і досі ці сади дають непогані овочі. Та, переселившись на Кубанські плавні, черкеси не відновили в цілому цієї галузі на новій оселі. Овочеві дерева нині в черкесів тільки на садибах, та й то без особливого догляду. На всю Адигею налічується всього лише декілька невеликих садів у черкеських господарствах, які й мають промислове значіння. Проте сучасна Адигея має всі дані для поширення промислового садівництва.

Те саме і з *бджільництвом*. У першій частині цієї книжки подано цифри експорту меду та воску з черкеських земель у XVIII столітті. Нині ця галузь сільського господарства занепала. В 1925 році на всю Адигею налічувано всього 8000 роїв. З них близько шести тисяч в рямкових вуликах — решта

в дупляках. А, знову таки, всі дані для розвитку пасічництва є і в сучасній Адигеї.

Порівняно, нещодавно в Адигеї стало поширюватись *шовківництво*. Поширюється воно головно серед черкеського жіноцтва. Але шовківництво ще не набуло в Адигеї серйозного промислового значіння. Найбільш перешкоджає цьому недостача відповідних знаннів та досвіду. Потрібні досвідчені інструктори. В 1925 році роздано селянству 70 золотників грени. Шовковиці в Адигеї вистачило б не менш, як на 500 золотників грени. До того ж в Адигеї значну площу займають малопридатні місця, що їх можна було б засадити шовковицею. При відповідних знаннях та досвіді в шовківництві ці площі дали б чималий зиск⁴²).

Але вже цілком новим промислом для Адигеї являє собою культура *кенафу*. Кенаф рослина волоконна. Культивується він у Персії, і його волокно йде на текстильні фабрики, нарівні з джутовим (прядовчаним). В Адигеї почали культивувати кенаф уже за радянської влади. Населення ще мало знайоме з культурою кенафу й не має потрібного досвіду в цій справі. Отже дані для культури кенафу в Адигеї є. Насамперед, ця рослина вимагає високої літньої температури й довгого вегетаційного періоду. Окрім того, для вимочування кенафу потрібні не малі плеса

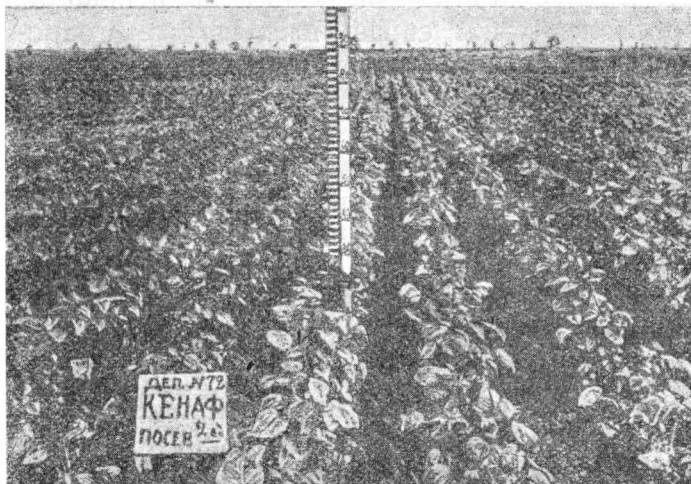
води, але щоб ця вода після визрівання кенафу в половині вересня була не нижче 18° вище нуля. Ці фактори в Адигеї в наявності. Як виявили спроби, десятина кенафу може дати до ста пудів волокна. Волокно це, вислане до Харківського канатного заводу, здобулось від цього заводу на таку характеристику:

„...волокно довге, ясне, міцне з здоровим блиском. Взагалі кенаф відповідає вищим гатункам цього текстильного волокна і має кращі прикмети, ніж усі одержані заводом до цього часу гатунки Персидського волокна“.

В 1925 році під кенафом було до 350 десятин. Та площа ця з кожним роком збільшується. Багато ще дечого невиясненого з культурою кенафу в Адигеї, а до того й населення ще не має відповідного досвіду. Коли ця культура остаточно стабілізується в Адигеї, то це матиме чимале значіння і для всього союзу, бо дасть потрібне волокно для наших заводів та фабрик замість того, щоб купувати його за кордоном⁴³).

Для всіх цих культур в Адигеї чувається брак потрібних земель. Проте, як уже говорилось, в межах Адигейської території є більш двадцяти тисяч десятин плавнів. Більшість цих плавнів можна осушити. Тоді ці непридатні простори, замість того, щоб

бути розсадниками малярії, збільшать собою площу культурних земель. Як показали досліді, ґрунти з - під плавнів придатні під трави різні зела й під засіви кенафу. Цю роботу мають виконати меліоративні органи Ади-

Мал. 12. Кенафна плянтація

гейської області. До революції ніхто в Адиґеї не чув про меліорацію. Правда, населення само себе рятувало від поводи Кубані та її допливів, обгороджуючи земляними валами береги цих річок. Та ці вали не завжди стримували водяну стихію. До того ж Кубань біля деяких аулів ламала береги, і людям доводилося кидати свої садиби. З цією бідю

населення було безсиле боротись місцевими кустарними заходами. Щодло осушування плавнів, то про це ніхто й не думав.

Тільки після громадянської війни за Рад-влади серйозно взялися за меліоративну справу. Бракує коштів, але й при цій перешкоді зроблено в цій справі вже багато. Розроблено детальний план закріплення берегів Кубані, осушування плавнів, обгороджування валами менших річок. Розпочато і виконання плану: прорито канал Псенаф-Лаба, і цим звільнено понад півтори тисячі десятин землі з-під плавнів; огорожено валами річки; біля деяких аулів, що їм загрожувала Кубань, збудовано тимчасові споруди, що захищають ці аули від розливу. Також просвердлено декілька артезіанських колодязів у тих населених пунктах, що не мали доброї води.

Населення добре розуміє користь від меліорації й допомагає цій справі чим тільки може, чи то засобами, чи то безплатним трудом.

На цю останню форму допомоги населенню легше спромогтися і через те вона частіша. Можна гадати, що через декілька років всі простори Кубанських плавнів, які можна осушити, будуть осушені. А це матиме подвійну користь: збільшить площу культурних земель і зменшить малярію та інші хороби⁴⁴).

Промисловість в Адигейській області розвинена слабо. Про важку індустрію нема чого навіть і говорити. Для цього нема передумов у бідній надровими багатствами

Мал. 13. Будова каналу

країні. Отже, передумови для переробки продуктів сільського господарства є. Але в 1923 р. Адигумхові (Адигейське упр. місцевого господарства) передано всього 20 млинів різної продуктивності, один олійний завод, дві фабрики консервів, три поташних заводи та одна гуральня. До того ж після всіляких

негод підчас громадянської війни деякі з цих підприємств були або ж напівзруйновані, або майже зруйновані. Тільки невеличку частину зазначених підприємств після деякого ремонту устаткування можна було пустити у хід. Деякі підприємства довелося віддати в оренду за ремонт чи то громадам, чи то приватним особам. Та з часом підприємства відремонтувались, прийшли до ладу, і навіть постала потреба в будівнанні нових промислових підприємств. У 1924-25 роках виникло два нових підприємства: водяний річний транспорт та обласна друкарня в м. Краснодарі. Нині ця незначна промисловість зовсім приведена до ладу. Розвиток сільського господарства диктує потребу в поширенні та дальшому розгортанні її.

Почувається потреба в підприємствах, що виробляли б матеріали для будівництва, як от цегельні, та черепичні заводи. Потрібні також шкіряні заводи. Відповідні умови та сировина для цієї промисловости є в наявності. Також потрібний завод для переробки молочарських продуктів. Наприклад, черкеський сир в кращих технічних умовах виробки міг би конкурувати з відомою бринзою, тим більше, що він може довго зберігатись.

Експорт цього сиру збільшив би прибутки населення⁴⁵).

Кооперативний рух у буржуазнім рiчищi i в умовах власницького господарства розпочався в Адигеї ще в 1898 році. Тодi засновано першi кредитовi кооперативнi т-ва, звичайно, розрахованi на заможнi верстви населення. Згодом цей рух поволi поширювався i на початку свiтової вiйни нараховувалося на територiї нинiшньої Адигейської области 14 кредитових кооперативiв. В умовах вiйни, їхня дiяльнiсть ослабла, а громадянська вiйна примусила їх зовсiм припинити iснування.

У 1916 році стали організовуватися першi споживчi кооперативнi т-ва, знову ж такі розрахованi на дрібнобуржуазного учасника та його керiвництво. До початку 1917 року їх було 32, а пiд кiнець цього ж таки року — 45. Ця кооперація то завмирала, то знов одживала, а взагалi ледве-ледве жила. До 1922 року завмерли майже всi споживчi кооперативи.

Та ще в 1921 році пiсля опублiкування декрету РНК РСФРР вiд 16 серпня черкеська сiльська люднiсть знову береться за кооперативну справу вже на нових, радянських основах. На цей раз уже організується тютюницькi сiльсько-господарськi т-ва. На початку 1922 року таких т-в нараховувалося 7, i членiв у них числилось 286. Та знов Кубсельсоюз не звертав вiдповiдної уваги на

черкеську кооперацію й не дбав про інструктування черкеських тютюнницьких кооперативів. А тимчасом життя брало своє. Треба було якнайскорше та якнайкраще організуватись. Через те на початку 1923 року ці тютюнницькі кооперативи вийшли з Кубсельсоюзу і заклали свою кооперативну тютюнницьку організацію „Адигтабсоюз“. З цього моменту властиво й веде свій початок так би мовити своя національна кооперація в Адигеї. З цього ж часу починається й буйний зріст кооперативного руху в Адигеї. Особливо напочатку пощастило тютюнницькій та сільсько-господарській кооперації. За якийсь рік вона цілком здобула довір'я населення і мала в своєму складі 21 тютюнницьке та 7 сільсько-господарських т-в. В них об'єднувалося мало не три з половиною тисячі господарств. Разом з тим починає організовуватися й споживча кооперація. Дедалі кооперація захоплює все нові ланки господарського життя і втягає в кооперативне будівництво все нові маси сільського люду в Адигеї⁴⁶).

За довгі віки життя на Кавказі, в горах, у черкесів виробився своєрідний санітарно-побутовий уклад. Черкеські аули в горах були на високих місцях, а в долини сходили тільки обробляти свої ниви. Для своїх осель черкеси вибирали найнепрístup-

ніші місця, чого вимагало неспокійне життя на військову ногу. Але в цій конечній потребі були й позитивні боки. Свіже й чисте гірське повітря робило своє, і малярія, що кублилась на низинах, на гору не підіймалась. Правда, жили черкеси і в Кубанських плавнях. Та це була незначна частина Шансугського та Натухайського племен. Вся ж головна маса черкеського народу жила в горах, де були здорові санітарно-гігієнічні умови. До гірського здорового клімату пристосувалась і вироблена досвідом поколінь народня медицина. Так, наприклад, відомо, що на Псекупські мінеральні води (нині містечко Гарячий Ключ) з'їжджалось багато хорих, і там, під доглядом своїх лікарів, набували здоров'я. Звичайно, цю медицину не можна ставити поруч з наукою, але що в досвіді її було дещо вірного, можна бачити хоч би з факту використання мінеральних вод.

Як відомо, величезна більшість черкеського народу, а в тім і найкультурніші елементи, виселились до Туреччини, після царського придушення Кавказу. Туди ж виселились і знавці досвіду, що його набули протягом довгих літ черкеські покоління. Ті, що лишилися, мусіли також виселитись у Кубанські плавні, так само в нові умови. Народня медицина, не наукова, примітивно-досвідна не могла придатися в нових обставинах і швидко

перевелася, виродившись у знахарство найнижчого гатунку.

А нові умови життя народу, що призвичаївся до чистого гірського повітря, справді були жахливі. Гаряче сонце та стоячі води, з яких ішли нездорові випари, бідність, неможливі домашні санітарні умови, побутовий консерватизм, незвичка орієнтуватись у новому малопожиточному харчі, що іноді й того не вистачало, нові сусіди — все це разом узятє ставило бідного й некультурного черкеса в безпорадне становище. Серед черкесів почали було ширитися різні хвороби, а особливо пранці та сухоти. У наслідок цього черкеси почали вимирати. Черкеське населення зменшується, поступаючись перед іншими народами.

Царська адміністрація мало цим турбувалася. В дореволюційні часи на території Адигеї не було ніякої медико-санітарної організації. Та й роки громадянської війни не сприяли охороні здоров'я людности. Тільки в 1921 році для черкеського населення влаштовано два лікарських участки та декілька фельдшерських пунктів. Але за ці короткі часи, коли ще не зажили рани громадянської війни, також важко було налагодити справу охорони здоров'я. В 1922 році ще було влаштовано гірський лазарет для черкесів. Це було необхідно зробити, бо серед черкесів лютувала

тоді пошесть тифу. Та про правильну постановку лікарської справи серед черкесів, а тим паче санітарної, й говорити в ті часи не доводилось. Тому найбільш стояв на перешкоді важкий матеріальний стан у зруйнованім громадянською війною краї.

Та з початку 1923 року справа охорони народнього здоров'я починає налагоджуватись в Адигеї. Цьому сприяла матеріальна допомога з центру. Бідна матеріальними засобами Адигея не спромоглася на засоби для правильної організації медико - санітарної справи.

Перш за все була на черзі лікарська допомога. За це і взялися органи радянської влади. В 1925 році було вже в Адигеї 12 лікарських участків, 9 фельдшерських пунктів та 4 лікарні на 225 ліжок. Пересічний радіус 8—10 верстов. На одного лікаря припадало 4.000 душ; та на одно ліжко в лікарні 500 душ. Для лікування зубів відчинено 7 зубних амбуляторій. Та згодом виявилось, що й цього мало, довелося збільшувати лікарську допомогу. Нині сітка лікарських участків значно густіша. Тут цікаво спинитись на ставленні черкеської маси до медичної допомоги. Черкеси не призвичаїлися до наукової медицини й через те неохоче звертались до лікарів, а йшли до своїх ворожбитів - знахарів. Медична статистика подає цікаві дані: в січні 1923 року звертались до лікарів

за медичною допомогою всього 2.295 душ, а в жовтні того ж року вже 9.092 душі. В першій половині 1924 року зареєстровано по всій Адигеї 86.374 одвідувань медичних установ, тобто по 14.396 на місяць пересічно, а в другій половині того ж року зареєстровано 146.141 тих, що звертались по лікарську допомогу, тобто на місяць, пересічно, по 24.357 одвідувачів.

Мал. 14. В лікарні

Це наочно показує, що населення протягом короткого часу переконалося в тому, яку перевагу має наукова медицина над знахарством, тобто, зробило великий крок на

шляху культурного зросту.

Упоравшись з цією справою, органи народного здоров'я в Адигеї взяли за профілактичні заходи. Поширенню хороб в Адигеї сприяють найпоганіші санітарні умови, нерозуміння населенням санітарної справи, як наслідок некультурности. А як відомо, без самого населення налагодити санітарної справи неможливо. На превеликий жаль, у цій справі є значні перешкоди, а головна з них — це недостача санітарних робітників, які знали б черкеську мову і орієнтувалися б серед

черкеських народніх звичаїв. Без таких робітників трудно налагодити цю справу. Все ж таки й тут робиться все, що тільки можна. Влаштовано в одному з аулів будинок саносвіти, організується санітарний музей. Видається черкеською мовою брошури з санітарії та гігієни і, навіть, пишеться й ставиться п'єси на санітарні теми. Безперечно, що й ця діяльність дасть деякі певні наслідки, а згодом підготується й кадр лікарів черкесів, що знають добре свій нарід, його мову, побут і звичаї.

Для посилення боротьби з венеричними хворобами, та для наукового дослідження цих хвороб зорганізовано венеричний диспансер. Цей диспансер уже декілька років працює в Адигейській області.

Безперечно, що величезне санітарне значіння матиме осушування плавнів. Та покищо меліоративні рсботи йдуть надто повільно, найбільш через недостачу потрібних на це коштів⁴⁷).

Царська політика була в тім, щоб якнайбільш знесилити гірські народи і в такий спосіб зробити їх нездатними до будь-якого опору. Треба було, щоб ці народи забули про свої людські права, не росли культурно і скніли б на становищі нижчої раси, що на неї дивляться згори вниз. Зрозуміло, що освіта за такої політики була ні до чого.

Наслідки цієї політики ми вже бачили з даних народнього перепису 1920 року. Процент письменних серед черкесів був мізерно - низький. Не можна сказати, щоб про освіту гірських народів і тоді не дбалось. Школи й тоді откривались. Та ці школи були, головно, для упривилейованого стану, для гірської шляхти. Спираючись на місцеву шляхту, легше було володіти і порядкувати цими народами по своїй уподобі.

Нині черкеській народній масі треба наздоганяти втрачений час. Та не так легко це зробити, хоч після Жовтневої революції черкесам відкрито всі можливості у цій галузі. Коли ми візьмемо, так би мовити, зверхні факти, то немов би справу відразу зрушено з місця. Уже в 1921 році відкрито 40 черкеських шкіл. Та проте, і з цим на початку було дуже важко. Бо й справді, яка могла бути школа, коли важко було відшукати вчителя, що знав би черкеську мову. Щождо підручників, то ми добре знаємо, як тоді справа стояла навіть на Україні, де засоби незрівняно ширші. Де ж їх могли взяти черкеси, нарід нечисленний та ще й знесилений довгою й важкою громадянською війною.

Але вже 1923-24 шкільні роки в школах для черкесів училось понад дві з половиною тисячі дітвори. Це вже було досягнення. Отже тим цінніше це досягнення, що з цієї

дітвори понад 40% були дівчата. Черкеси зрозуміли вагу освіти для жіноцтва. Для народу, вихованого у мусульманстві, це великий культурно-революційний крок. Отже, через рік число дітвори черкеської, охопленої школами, зросла до чотирьох тисяч. При цьому збільшився процент дівчат, що вчилися в школі. Далі число черкеських дітей, охоплених школою, невпинно зростає, хоч і не таким уже швидким темпом.

Треба сказати, що скрізь у цілій області школи тільки I ступеня. Школу II ступеня відкрито для черкесів у м. Краснодарі. В ній 1925-26 шкільного року було 184 душі школярів. І цифра ця також щороку зростає. Звичайно, що й ці цифри є показниками певних досягнень. За царських часів цього не могло бути.

Є й ще інші обставини, що утруднюють шкільну справу. Насамперед, візьмим педагогічний персонал. Учителів черкесів, що знали б хоч черкеську мову, знайшлося небагато. Більшість учителів була не-черкеської національності, здебільшого — руські. Це, переважно, були службовці, що шукали собі тільки будь-якої посади, заробітку, і мало журилися справами освіти серед черкесів. Ні черкеської мови, ні історії, що виробила з черкесів те, що вони зараз є, ні економіки, ні побуту, ні суспільних стосунків ці люди

не знали, та й не хотіли знати. Більшість з них кляла тільки „судьбу“ (а може й революцію), що загнала їх між „азіятів“, і мріяли про те тільки, щоб якнайскорше вирватися з аула. Коли й тепер, як пишеться ця книжка*), є в Адигеї вчителі, які щойно починають вивчати черкеську мову, то що ж було п'ять років тому? Нема чого говорити, що ці роки марно не страчені для шкільної справи в Адигеї. Потроху добирався педагогічний персонал, а те, що непридатне, викидалось і замінялось відповіднішим елементом; щороку відбувались курси, де, крім політосвітньої перепідготовки, читалися й лекції черкеської мови та з інших дисциплін місцевого краєзнавства. До того ж збільшується й кадр учителів черкеської національності, що знають добре свій нарід, його мову й звичаї. І незабаром прийде той час, коли справа ця вигладиться⁴⁸).

Отже для школи потрібні ще й підручники. А де ж узяти, коли не було навіть сталої письменности в черкесів. Було декілька спроб утворити черкеську письменність, здебільшого — невдатних. Нарешті черкеське духовенство ще за царських часів видрукувало декілька книжок релігійного змісту, шрифтом утвореним за арабською абеткою.

*) Дані з 1927 - 1928 року.

Та були й вороги цьому шрифту, що вказували на його трудність і незручність і стояли за шрифт на латинській основі. Питання, чи на арабській, чи на латинській основі має

Мал. 15. Черкеська школа II ступеня в Червонодарі

бути черкеська письменність, особливо гостро постало після приходу радянської влади в зв'язку з шкільною та політосвітньою справою. Раз порушена, ця справа не сходила з кону уваги доти, доки не була вирішена остаточно. Вироблено новий алфавет на латинській основі і запроваджено його в життя з 1927 року⁴⁹⁾.

До того ще в 1918 році видруковано черкеського букваря, складеного черкеським діячем і педагогом Сефер-бей Сіюховим, шрифтом на арабській мові. Незабаром цей буквар розійшовся, і в 1923 році його випущено новим виданням. Та довгий час тільки перший рік навчання проваджено черкеською мовою, а дальші роки переходили на російську мову. Це, звичайно, було важко для учнів. Отже, частково брак учителів, частково брак шкільних підручників перешкоджали перейти на черкеську мову цілком у школах першого ступеня. Але тепер вже є майже всі підручники школи першого ступеня. Учителі також вивчають черкеську мову.

Щодо школи II ступеня, то вона обходиться покищо підручниками російською мовою, хоч і вживається заходів, щоб забезпечити й цю школу підручниками, писаними рідною мовою. Найбільша перешкода — це брак культурних сил у черкесів та невиробленість наукової термінології.

Адигейське Обоно з перших часів своєї організації дбало про відкриття черкеського педтехнікуму, та тільки в 1925 році спромоглися його відкрити. Спочатку до цього технікуму прийнято 33 учні, з них 6 дівчат⁵⁰).

Є ще в області агрономічна школа, відкрита в тому ж таки 1925 році. При школі —

інтернат. Землі для школи одведено 300 десятин.

Політосвітня робота теж, хоч поволі, переходить на черкеську мову. Краєва газета спочатку виходила російською мовою, тільки з невеличким черкеським відділом. Тепер черкеський відділ поширився вже на половину газети. Згодом уся газета має перейти на черкеську мову. Дається в знаки обмаль книжок черкеською мовою: мало авторів-черкесів, не вистачає коштів, але тут треба зазначити, що й відповідні органи мало на це звертають уваги.

Черкеське красне письменство тількищо народжується. Покищо проводяться перші спроби. Найвидатніший письменник Ібрагім Цей, родом черкес. Спочатку він писав російською мовою, а потім перейшов на черкеську. Та покищо творів красного письменства видруковано мало⁵¹⁾.

Північний Кавказ — край взагалі мало досліджений. Особливо щодо цього не поталанило сучасній Адигеї. Ніхто не звертав уваги на Кубанські чагарі та плавні. За царської влади, після Кавказької війни черкеси нікого не цікавили. Серед самого черкеського народу не вистачало культурних сил, щоб зайнятись вивченням свого краю. Через те наукових робіт по вивченню Адигеї майже не було. Органи радянської Адигейської

області з самого початку своєї практичної діяльності відчули цю прогалину. Потреба наукової установи, що досліджувала б область, була надто пекуча. Та брак культурних сил гальмував цю справу.

Мал. 16. Делегатка - черкеска

Нарешті на початку 1925 року зорганізувалось Адигейське наукове т-во, що поставило за свою мету дослідження й вивчення сучасної Адигеї. В цім напрямі вже дещо зроблено. З видань цієї установи можна відзначити матеріяли по історії Адигейського народу ⁵²).

Не абияким досягненням для Адигеї є краєвий музей, що заснувався в тому ж році. Під дбайливим керуванням Ібрагіма Навруза музей поповнюється дедалі новими й новими експонатами. Вже й тепер ці експонати дають змогу простежити культурну еволюцію черкеського народу.

Як відомо, в східніх країнах, а особливо у мусульман, жінка цілком безправна істота.

Повне безправство жінки — економічно - побутовий деталь ладу. Її купують, продають; були купці, які продавали жінок, а по містах були особливі базари, де торгували жінками, як яким крамом, чи худобою. Особливо цей торг був поширений серед мусульманських народів. Звичайно, що при такому стані речей і в сім'ї становище жінки було цілком безправне. Дівчина була власністю свого батька, а вийшовши заміж, вона робилася власністю свого чоловіка. Навіть обличчя жінка мусіла закривати, щоб її ніхто не бачив. Окрім чотирьох стін, жінка ніде не бувала й нічого не знала.

При такому житті жінка нічим не цікавилась, сиділа, тупіла, тратила всяку енергію, робилася пасивною істотою. Навіть матеріальні справи своєї сім'ї їй не цікавили, та це й не її діло було, а діло чоловіка, представника і володаря сім'ї. А вже нема чого

Мал. 17. Черкеска в історичнім одягу

казати, що громадське життя тратило половину своїх активних членів. Вироблені ще патріярхальним укладом та розроблені й узаконені релігією східні погляди на жінку, як на нижчу, безправну істоту, укорінилися

Мал. 18. Черкеска в сучаснім одягу

й серед черкесів. Правда, черкеське жіноцтво ніколи не закривало свого обличчя, і черкеські дівчата до деякої міри мали волю, вибираючи собі жениха. Але ця остання вільність була надто обмежена путами економічного порядку. Жених мусів виплатити батькам дівчини певну суму — калим. А коли він не мав чим заплатити, то не мав

права її й узяти. Вийшовши заміж, жінка тратила й ті невеличкі права, що мала їх до замужу.

Не можна сказати, щоб цієї ознаки низької культури не помічали окремі освічені одиниці з черкеського народу. Але побут, що виробився під східними впливами на ґрунті натурального господарства і родового

та племінного устрою, був міцний і зрушити його було надто важко. Для того не вистіли господарські умови. До того ж черкеси, після всіх тих недогод, що впали на них, берегли свою окремішність і у всякій новині бачили новий замах на їхнє національне життя. І черкеське жіноцтво було одстале. Показчиком одсталости черкеського жіноцтва може бути й те, що на початку революції було всього тільки 378 письменних жінок черкеської національності на всю Адигею. Себто приблизно 12 на тисячу.

Та з установленням радянської влади ситуація міняється. Із шкільної статистики ми вже бачимо, що черкеське населення охоче посилає до школи своїх малих дочок. Готується нова зміна. Це вже не будуть жінки з рабською психологією, а свідомі громадянки, що матимуть, хоч деяку освіту і свідомі своїх людських прав.

Це в недалеких майбутнім. Отже сучасне жіноцтво теж тяглось до вільного життя, до освіти, до громадської роботи. Правда, цифрами тут не здивуеш. Та коли візьмемо на увагу специфічні обставини черкеського життя, вікові традиції й турботи, що стримували й стримують активність черкеського жіноцтва, то ці цифри означатимуть велике досягнення. Відчинені лікпункти притягли й черкеське жіноцтво. На цих лікпунктах

проваджено і політвиховання. В наслідок цього лікпункти поповнили партійні ряди черкеським жіноцтвом. Ще в 1924 році в краєвій радпартшколі було 23 черкески. Число це з кожним роком зростає.

Мал. 19. Делегатські збори жіноцтва

Нині черкески беруть участь у всіх громадських організаціях області. Що активність і свідомість черкеського жіноцтва зростає, то це видно з того, що день 8 березня по аулах, проходить все з більшою й більшою участю жіноцтва. І то не тільки в цьому святі беруть участь дівчата, що мають за родинною традицією трохи більш волі, ніж заміжні, але й поважні жінки, що мають чоловіків і дітей.

Взагалі можна сказати, що революція в цій царині черкеського побуту дала найбільший ефект⁵³).

Треба ще сказати кілька слів про фінансовий стан Адигейської області. Розглядаючи цифри областного бюджету, впадають в око великі витрати на народню освіту. Так, наприклад, 1925-26 року на народню освіту витрачено мало не чотириста тисяч крб. А це складало 35,9⁰/₀, тобто більш третини всіх бюджетних витрат того року в Адигеї. Серед видатків Адигейського фінвідділу звертають увагу також великі цифри на охорону народнього здоров'я та на розвиток сільського господарства.

Коли ми глянемо на прибутки Адигейського бюджету, то тут найсолідніша цифра припадає на продналог. Це зрозуміло: занехаяна в царські часи Адигея не має своїх міст — промислових центрів, які відогравали б велику роль в економічному житті країни. З такими бюджетними джерелами країна не може покрити всіх своїх видатків. І через те в бюджеті Адигеї відограють велику роль субсидії та дотації. Так зветься допомога від державного та краевого центрів. Ця допомога складає мало не половину всього областного бюджету⁵⁴).

Де в кого може постати питання: на що ж було виділяти черкесів в окрему автономну

область, коли вони не можуть самі себе утримати. Навіть не згадуючи про вимоги національної політики радянської влади, треба мати на увазі ще й те, що сучасна Адигея довгий час була занедбана, занехаяна. Населення цієї країни одстале, некультурне. Як наслідок нездорового підсоння, бідности та некультурности населення, в країні поширені соціяльні хороби. Некультурне населення не може вести своє господарство раціонально за найновішими даними науки. При таких умовах, щоб підтягти цю країну, хоч би вона й невиділена була в окрему одиницю, довелося б витратити ті самі кошти на народню освіту, на розвиток сільського господарства, на охорону народнього здоров'я. Тільки що в трудового населення менше було б змоги виявити низову радянську ініціативу та творчу самодіяльність у своїй суспільній справі.

З попереднього огляду ми бачимо, що Адигея не така вже бідна країна на природні багатства. Її ґрунти та тепле підсоння дають змогу не тільки для хліборобства. Ця країна придатна й для заведення та розвитку технічних культур. А проте, покищо навіть основна галузь господарства черкесів — скотарство — провадиться надто примітивно, якщо не сказати більше.

Щоб налагодити це все, як слід, потрібне здорове, культурне та енергійне населення.

Але культурність легко не дістається. Для цього, окрім охоти, потрібні ще й матеріальні кошти.

Ми вже бачили, що населення, охоче посилає своїх дітей до школи. При чому дівчатка вчать нарівні з хлопцями. Охоче звертаються до лікарів, хоч зовсім до цього часу не знали, що таке наукова медицина. Вікові забобони потроху зникають. Прокидається потяг до культурного життя, не такого забобонного й примітивного, як було раніш. Це все показує, що черкеси одстали не через свою нездатність, а через те, що їх царська політика тримала в такому стані, перетинала всі шляхи до освіти.

Ці причини знищив радянський лад. Та мало усунути причини, треба ще й знищити їхні наслідки, щоб забезпечити шлях дальшого розвитку. Некультурність та вікові забобони черкесів,— те ж саме, що й Кубанські плавні

Мал. 20. Старовинні черкеські музичні струменти

в Адигеї. Щоб висушити Кубанські плавні, потрібні засоби. Та це збільшить кількість культурних земель на велику площу і скоро окупить видатки на меліорацію. До того ж повітря стане здоровше, зникнуть деякі хвороби й видатки на медицину зменшаться. Так само, коли зникне стояче болото народньої темряви та вікових забобонів, життя стане світле, здорове, культурне й вимагатиме менше „санітарних витрат“. До того ж культурна людність раціоналізує свої промисли, а це збільшить прибутки і незабаром оплатить видатки на культурні заходи. Лишається тільки побажати, щоб слідом за болотами, якнайскорше пішли і пережитки родово-патріярхальної та февдальної культури минувшини, замінившись здобутками радянської культури.

Наприкінці треба зазначити, що всі заходи радянської влади, скеровані на піднесення економічного й культурного стану Адигеї, не пішли на марне. Ворожість до революції серед черкеського народу зникла, як тільки широка трудова маса усвідомила свої господарчо-суспільні інтереси і побачила, що до неї ставляться інакше, ніж за царських часів. Справу піднесення культурного стану Адигеї зсунуто з мертвої точки. Невеличка кількість черкеської інтелігенції охоче пішла на заклик радянської влади і щиро взялася до

культурної справи, і робота ця вже дає наочні наслідки.

Нині чимало молодих черкесів учиться на різних вузах РСФРР. Для Адигеї готуються

Мал. 21. Гулянка

кадри своїх спеців та культурних діячів, що забезпечать технічними і розумовими силами дальший культурно-господарчий зріст радянської Адигеї.

ПРИМІТКИ

1) В теперішній Адигейській області оселилось кілька сіл переселенців з колишньої Могилівської губернії. Говорять тепер ці поселенці русифікованою білоруською мовою. Офіційна статистика вважає їх за великоросів. Ці відомості подав черкеський письменник Ібрагім Цей.

2) „Копия записки главнокомандующему русской армией Николаю Николаевичу“ — Рукопис черкеського історико-етнографічного музею.

3) Матеріали для історії черкеського народу. *Дубровин, Черкесы (Адыга)*. Издание о-ва изучения Адыгейской области. Краснодар, 1927 р.

4) Єрустан - Шора - Бекмурзин - Ногмов. — „История Адыгейского народа“. Пятигорськ 1891 р.

5) Щербина. — История Кубанского казачьего войска. Екатеринбург, 1910 р. т. I.

6) Там же.

7) Там же.

8) Сефер - Бей Сіюхов. Черкесы - Адыге. Известия о-ва любителей изучения Кубанской области (ОЛИКО) Краснодар, 1922 р.

9) Єрустан - Шора - Бекмурзин - Ногмов. История Адыгейского народа, Пятигорськ. 1891 р.

10) Там само.

11) Дубравин. — Черкесы - Адыге.

12) Там само.

13) Там само.

14) Там само.

15) Цаликов. — Кавказ и Поволжье. Москва, 1913 р.

16) Личков. — Очерки из прошлого и настоящего Черноморского побережья Кавказа. Київ, 1904 р.

17) Матеріали для історії черкеського народу. *М. Пейсонель* — Исследования торговли на Черноморско - Абхазском берегу Черного моря. 1750 — 1762 г. Изд. о-ва изучения Адыгейской области. Краснодар. 1927 р.

18) Материалы для изучения истории черкесского народа. Люлье. *Черкессия. Историко-этнографические статьи*. Изд. о-ва изучения Адыгейской области. Краснодар, 1927 г.

19) Карлгоф. Магомет - Амин. — Кавказский календар на 1861 г. Тифлис.

20) Короленко. — Некрасовские казаки. ОЛИКО. Екатеринодар, 1900 р. вып. II.

21) Щербина. — История Куб. каз. войска, т. I.

22) Дубровин. — Черкесы (Адыге).

23) Там само.

24) Личков. — Очерки черноморского побережья.

25) Щербина. — История Куб. каз. войска, т. II.

26) Материалы для истории черкесского народа. *Фонвиль. Последний год войны Черкессии за независимость 1863 — 1864 р.р.* Изд. о-ва изучения Адыгейской области. Краснодар, 1927 р.

27) Дубровин. Черкесы (Адыге).

28) Щербина. — История Куб. каз. войска, т. II.

29) Там само.

30) Там само.

31) Дубровин, — Черкесы (Адыге).

32) Карлгоф. Магомет - Амин. — Кавказский календарь на 1861 год.

33) Дьячков - Тарасов. — Горячий ключ. Известия ОЛИКО, вып. III. Катеринодар, 1902 р.

34) Фонвиль. — Последний год войны Черкессии за независимость.

35) Там само.

36) Алиев, Сиюхов, Городецкий и др. — Адыгея. Ростов Н/Д. 1927 р.

37) Советская политика за 10 лет по национальному вопросу в РСФСР. ГИЗ, 1928 г.

38) Алиев, Сиюхов, Городецкий и др. — Адыгея Ростов Н/Д. 1927 р.

39) А. Малигонов и Лантух. — Сельское хозяйство АЧАО и его эволюция. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р.

40) С. П. Парадиев. — Эволюционные этапы животноводства в Адыгея. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р. Алиев, Сиюхов, Городецкий и др. Адыгея. Ростов н/Д., 1927 р.

41) Г. Ф. Пихлер. — Табаководство в Адыгее. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р.

42) Алиев, Сиюхов, Городецкий и др. — Адыгея. Ростов н/Д. 1927 р.

43) Ник. Сурков. — Культура кенафа в Адыгее. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р.

- 44) Морозов.— Задача мелиорации Адыгеи. Советская Адыгея Краснодар, 1925 р.
- 45) К. Мишуриев— Обзор промышленности Адыгеи. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р.
- 46) Г. Ф. Пихлер. Кооперация в Адыгее. Советская Адыгея Краснодар, 1925 р.
- 47) В. А. Бурдин.— Здравоохранение в АЧАО. Советская Адыгея. 1925 р.
- 48) Сефер - бей Сиюхов.— Народное образование в АЧАО Советская Адыгея, 1925 р.
- 49) Г. Я. Крыжановский.— Адыгейская национальная письменность. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р.
- 50) Сефер - бей Сиюхов.— Народное образование в АЧАО. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р.
- 51) Алиев, Сиюхов, Городецкий и др.— Адыгея. Ростов в/Д. 1927 р.
- 52) Г. Я. Крыжановский,— Вопросы краеведения в Адыгее. Советская Адыгея, Краснодар, 1925 р.
- 53) В. С. О работе среди горянок и крестьянок Адыгеи. Советская Адыгея. Краснодар, 1925 р.
- 54) Алиев, Сиюхов, Городецкий и др.— Адыгея. Ростов в/Д., 1927 р.

326

Ціна 50 коп. (Р)

